June 2018
Volume-7, Issue-26

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

EDITORIAL BOARD

MANAGING EDIORS

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor		Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	, ,	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2018, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
JUNE : - 2018, VOLUME-7, ISSUE-26

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	समकालीन हिंदी नाटक में सामाजिक चेतना -गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई	1-3
2.	નરસિંહ મહેતાના પદોમાં જોવા મળતા તત્વજ્ઞાનને ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સમર્થન ! - *મિહિર એમ વોરા. **અનિલ એચ .ગોર	4-6
3.	कुलगुरुकालिदास के महाकाव्य रघुवंशम् में गंगा वर्णन: -रामभाई वी.बाकु	7-11
4.	વિદેશી પ્રત્યક્ષ મુડીરોકાણની અસર(ભારતના સંદર્ભમાં) -Jadav Arvindkumar U.	12-13
5.	દૈવાસુરસંપદવિભાગ: યોગ તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહાર -ડૉ. ભરત આર. કણઝરીયા	14-18
6.	परसाई के निबंधों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक सरोकार -डॉ.एन.टी.गामीत	19-23
7.	મહિલા સશક્તિકરણના સંદર્ભમાં શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત મહિલાઓનો મુલ્યાંકનાત્મક અભ્યાસ -ડો. જીજ્ઞેષ બી. તાળા,	24-27

8. 'ફેરો' : જીંદગીમાં પડેલા ફેરાની વાર્તા

-હાર્દિક પ્રજાપતિ *28-29*

9. કચ્છ રાજ્યના વનસ્પતિશાસ્ત્રી : જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

-સરોજ પી પોંકીયા *30-32*

10. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાનાસંશોધન અભ્યાસનું મહત્વ

-*પ્રદિપસિંહ એમ. ઝાલા **ડૉ.એસ.જે. ઝાલા *33-35*

समकालीन हिंदी नाटक में सामाजिक चेतना

गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई

1

शोध छात्र:

हेमचंद्राचार्य उतर गुजरात यूनिवर्सिटी-पाटन

एम.ए.,एम.फिल.,नेट

हिंदी नाटक और रंगमंच के विकास की दृष्टि से स्वातंत्र्योत्तर युग हिंदी नाटक की अब तक की विकास यात्रा का सर्वाधिक महत्वपूर्ण काल है। इस युग में पूर्ववर्ती नाट्य धाराओं के विकास एवं परिपूर्णता के साथ ही कई नई प्रवृतियों का उदभव और विकास हुआ। नाटक सच्चे अर्थों में जीवन तथा जगत की यथार्थ परक कलात्मक अभिव्यक्ति का शाश्वत माध्यम बना। 'समकालीन' शब्द अपने आप में एक महत्वपूर्ण शब्द है। समकालीन से हमारा मतलब काल-विशेष के प्रति जागरण का भाव है। दूसरे शब्दों में कहा जाय तो 'समकालीन' शब्द का अर्थ होता है - वर्तमान समय से। 'समकालीन' शब्द का अर्थ स्पष्ट करतें हुए डॉ.शर्मीला सक्सेना द्वारा उदधृत कथन में श्री नवली कहते है कि-"सम+काल में 'ईन' और 'त्क' प्रत्यय के योग से 'समकालीनता' शब्द व्युत्पन्न है। 'सम' का अर्थ है-दो वस्तुओं में यथायोग्य या वर्तमान की प्रतीति कराती है। (१) अतः समकालीनता में एक ही समय में रहने या होने का अर्थ निहित है। कुछ भी हो लेकिन समकालीन का मतलब वर्तमान समय से है।

साहित्य और समाज दोनों एक सिक्के के दो पहलू के सामान है। समाज में ही साहित्यकार जन्म लेता है, बड़ा होता है अंत में उसकी जीवन लीला भी समाज में ही समाप्त हो जाती है। कहा गया है कि मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है, इसलिए एक साहित्यकार अपने आस पास के वतावरण से अपनी तत्कालीन समाज और सामाजिक परिस्थिति से जो कुछ ग्रहण करता है, अनुभव करता है स्वाभाविक रूप से उनके साहित्य में स्वतः ही अभिव्यक्त हो जाता है। कोई भी युग का साहित्यकार और उनका साहित्य तत्कालीन परिवेश से प्रभावित होता है।

आधुनिक हिंदी नाट्य क्षेत्र में सन १९६० के बाद का समय अदभुत परिवर्तन का समय रहा है। ऐसा कहा जाता है कि सन ६० के बाद नाटक मौलिकता,जटिलता और सर्जनात्मकता का सबूत देने लगता है। सातवें,आठवें और नवें दशक में हिंदी नाटक ने अपने कथ्य एवं शिल्प में आमूल परिवर्तन किया है। समकालीन हिंदी नाटकों से हमारा मतलब इन तीन दशकों के म हत्वपूर्ण नाटकों से है। समकालीन हिंदी नाटक के कथ्य की बात करे तो वर्तमान हिंदी नाटकों के कथ्य में मुख्य जो पहलू हैं - रिश्तों की कड़वाहट,संबंधो में बिखराव,मूल्यहीनता,समकालीन मानवीय स्थिति की विडंबना,सामाजिक,राजनितिक,सांस्कृतिक,आर्थिक प्रश्न समकालीन हिंदी नाटकों का विषय वस्तु बना है। समकालीन हिंदी नाटकों में ऐतिहासिकता-पौराणिकता प्रायः मौन आधुनिक चेतना अधिक मुखर है। इस समय चरों तरफ ऐसा वर्ग पनपा जो जन सुविधाओं का शोषण करके अपने लिए सुविधाएँ बटोरने में लगा रहता था। परिणाम स्वरूप धीरे-धीरे राजनिति में नेकनीयती और ईमानदारी लुप्त होने लगी। तत्कालीन राजनीति पर टिप्पणी करते हुए डॉ. विपिन गुप्त द्वारा उदधृत कथन में अटल बिहारी बाजपेयी कहते है कि -"हम एक अँधेरी गली में प्रविष्ट हो चुके हैं जहाँ फिसलन है और उजाला दिखाई नहीं देता। यदि राजनीति भ्रष्ट,स्वार्थी और सत्तालोलुप हो तो कोई प्रणाली जनकल्याण का साधन नहीं बन सकती।"(२)

समकालीन हिंदी नाटकों की समाज में कौन-सी भूमिका रही है इस पर विचार करते हुए जयदेव तनेजा लिखते है कि - "समकालीन हिंदी नाटक और रंगमंच के अध्ययन का स्थान बिंदु है। समकालीन भारतीय सामाजिक संरचना तथा उसके अन्दर चल रहे संघर्ष,अंतर्द्वन्द्व तथा दबावों,तनावों एवं प्रभावों के विश्लेषण के माध्यम से मौजूदा भारत के वर्तमान सांस्कृतिक स्वरूप को जानना पहचानना और उसके संदर्भ में आज के हिंदी रंगकर्म को समझना परखना।"(३) सन १९६० के बाद देश के सामाजिक जीवन में और मुख्यतः व्यक्ति के जीवन में विभिन्न कारणों से आत्मपीडन,विसंगति,मानसिक तनाव,आत्म-निर्वासन,टूटन,उब के कारण हमारे समाज के परिवारों में बिखराव की स्थिति पायी जाती है। जैसे- स्त्री-पुरुष या पति-पत्नी सम्बन्ध,माता-पिता-संतानों की स्थिति,पारिवारिक तनाव,समाज में शिक्षा-व्यवस्था,समाज में वर्णव्यवस्था,छुआछूत और अन्धविश्वास,समाज विघटन,समाज में दो पीढियों के बीच संघर्ष,समाज में यौन सम्बन्ध,तथा समाज में नारी की स्थिति।

समकालीन हिंदी नाटककारों ने पति-पत्नी सम्बन्ध के अनेक रूप चित्रित किये हैं। आज का परिवेश विस्तृत फलक पर उभरा है इसमें स्थानीय परिस्थितियां ही नहीं राष्ट्रीय और अन्तराष्ट्रीय आदान-प्रदान से विभिन्न प्रेरक तत्व प्रभाव डाल रहे है। लक्ष्मीनारायण लाल के 'कर्फ्य' नाटक में चरों चरित्र गौतम,कविता,मनीषा तथा संजय अपनी-अपनी सृजित वर्जनाओं में कैद हैं। गौतम-कविता पति-पत्नी है। अपनी दांपत्य-जीवन के कर्फ्यु के कारण गौतम की पत्नी कविता एक रात्रि संजय के यहाँ बिताने पर विवश होती है। उसी पुरुष गौतम के घर मनीषा आश्रय लेने पर विवश होती है। गौतम के संवाद में एक पुरुष की जीवन के प्रति नीरसता देखिए -"लगता है मेरी जिन्दगी में अब कुछ नहीं रहा। सोचा था कविता जैसी लड़की से शादी कर कुछ.......आई मीन यू नो। सुना था मन पसंद शादी बहुत बड़ी चीजे होती है।.....मगर पता नहीं क्यों शादी के बाद जैसे सब कुछ फिस्स.....।"(४)

समकालीन नाटकों में माता-पिता तथा उनके संतानों के बीच सम्बन्ध का यथार्थ रूप में चित्रण किया गया है। इस सम्बन्ध के अंतर्गत पिता-पुत्र,माँ-पुत्री,माँ-पुत्र,भाई-बहन आदि सम्बन्ध आ सकते हैं। जैसे-'ओह अमेरिका' नाटक में पुत्र आधुनिक है और पिता के अमेरिका से वापस आने के बाद भी भारतीय संस्कृति पसंद है। इसके ठीक विपरीत 'मिस्टर अभिन्यु' में पुत्र इमानदार है, परंतु पिता आधुनिक युग के अनुसार चलने की सलाह देता है। जैसे -"मेरा मतलब,जैसे जमाना हो, उसी के मुताबिक चलना चाहिए। आखिर और लोग भी तो आये थे। वह बात और है कि तुम अपनी ईमानदारी और बेदाग हुकूमत के लिए फक्र की बात है। मगर अब यह तुम्हारी शान के खिलाफ है कि एक मामूली बात पर ऐसी नौकरी से 'रिजाईन' कर दो। लोग क्या कहेंगे।"(५) माँ-पुत्री के सम्बन्ध को आज के हिंदी नाटकों में देखा जा सकता है। अपने माता-पिता को सम्मान देना और उनके सामने शालीनता से पेश आना लड़कियों का एक प्रमुख गुण माना जाता है। आज बड़ों के प्रति असम्मान और उदंडता उनका स्वभाव बनता जा रहा है। तथा माता-पिता के अलगाव के कारण बच्चे परेशान रहते है। व्यक्ति के जीवन में सामाजिक विषमताओं का कारण परिवार, उसके द्वारा प्रदत्त वातावरण और व्यक्ति विशेष के मूल में है। भारतीय पारिवारिक व्यवस्था मूलतः संयुक्त प्रणाली पर आधृत है। जिसमे धीरे-धीरे टूटने और तनाव का क्रम बढता है। परंतु भारतीय पुरुष अभी तक पुरानी मनःस्थिति से नहीं उभरा है। व्यक्ति विद्रोह तो करता है, परंतु सुविधाभोगी होने के कारण विद्रोह नहीं करते और मानसिक रूप से तनाव में आ जाता है।

समकालीन हिंदी नाटककारों ने वर्तमान को लेकर विचार किया है। वह जनता है कि यह शिक्षा नई पीढ़ी का मार्गदर्शन करने की अपेक्षा,दिशाहीन जीवन के भटकाव को जन्म दे रही है। शिक्षक का लक्ष्य समाज का निर्माण नहीं;वह वर्तमान की चकाचौंध की मायाजाल में दायित्वहीन हो गया है। आज के शिक्षक को सत्ता

एवं व्यवस्था के सामने अपनी ईमानदारी एवं आदर्श बेचने पड़ते हैं। आज की शिक्षा ऐसा प्रकाश स्तम्भ है जिसके द्वीप की लौ इतना कार्बन उगलती है कि सारा समाज धुप अँधेरे में भटक रहा है। आज़ादी पाने के बाद साक्षरों की गिनती में बुध्धि हुई, परंतु शिक्षा के मूल्यों के विकास में कोई उपलब्धि नहीं मिल पाई। आज इस बात की लड़ाई है कि शिक्षा समर्थ लोगों के पैरों को निचे करा रही है, धनहीनो के लिए इसकी कोई उपयोगिता नहीं रह गई है। यही प्रश्न सर्वेश्वर दयाल सक्सेना 'लड़ाई' नाटक में उठाते हैं-"यह शिक्षा की नहीं,शिक्षा के नाम पर नई पीढ़ी को नपुंसक बनाने की चाल साजी है। उन्ही को बढ़ाना चाहते हैं। कम आमदनी वाले गरीव घरों के बच्चों को जिनके माता-पिता न मंत्री है, न पैसे वाले हैं, न बड़े-बड़े ओहदों पर हैं, उन्हें आप नीचे दबाना चाहते हैं।"(६)

वर्तमान समय में पाश्चात्य जीवन का प्रभाव अधिक बढ़ता जा रहा है। जिसके कारण हमारी युवा पीढ़ी उसकी नक़ल में अपना यौवन खो रही है। पाश्चात्य जीवन में व्याप्त भोग की उद्दाम वांछा तथा भारत की नई पीढ़ी द्वारा उसके अनुकरण की बलवती स्पृहा के कारण सेक्स तथा नैतिकता के सामाजिक प्रतिबद्ध ढीलें पड़ गए हैं। पहले प्रेम और यौन की सामाजिक मान्यता पति-पत्नी के सम्बन्ध तक सिमित थी, लेकिन कालक्रम से भोगवादी दृष्टी का प्रसार केवल विवाह से ही जुड़ा रह सका और अब हर क्षेत्र में फैल गई है। कम सम्बन्ध को लेकर रमेश बक्षी ने 'देवयानी का कहना है' नाटक में देवयानी को यानी स्त्री को खुले आकाश में छोड़ दिया है। साधन के साथ रहने से पहलें वह तीन प्रेमियों से सम्बन्ध तोड़ चुकी है। उसके लिए वर्तमान ही सब कुछ है। प्रेम सम्बन्ध की व्याख्या करते हुए देवयानी कहती है- "प्रेम सम्बन्ध नित नये उस खिलने वाले फूल के सामान है,जो वासी होने पर दुर्गन्धमय बन जाता है। पुरानी वासना दुर्गन्धमय होती है-नित्य नए प्रेम वासना को ताजा रखते हैं।"(७)

सामाजिक स्थिति के बारें में इतना ही कहा जा सकता है कि समकालीन सामाजिक स्थिति को समकालीन हिंदी नाटककारों ने गहराई में जाकर देखा-परखा और बाद में यथार्थ परक शैली में समाज की सच्ची तस्वीर हमारे सामने लाकर खडी कर दी है। हमारा समाज आज भी कई समस्याओं से ग्रस्त हैं।अन्धविश्वास,पुराने-नये मूल्य के बीच टकराव,सांप्रदायिक दंगें,जाति-पाति,वर्ण-व्यवस्था,नारी की वर्तमान स्थिति आदि कई ऐसी समस्याएँ हैं,जिन पर समकालीन नाटककारों ने अपने नाटकों में बड़ी सतर्कता से नयें शिल्प-शैली में रखकर समकालीन नाटकों का उद्देश्य बनाया है।

<u>संदर्भ सूचि :-</u>

१.समकालीन हिंदी नाटकों में सामाजिक चेतना-डॉ.करसन रावत,पृष्ठ-६८

२.वही पृष्ठ-९९

३.वही पृष्ठ-१०३

४.वही पृष्ठ-१०७

५.वही पृष्ठ-१०९

६.वही पृष्ठ-११३

७.वही पृष्ठ-१२

નરસિંહ મહેતાના પદોમાં જોવા મળતા તત્વજ્ઞાનને ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સમર્થન !

2

*મિહિર એમ વોરા. **અનિલ એચ .ગોર

ભૌતિક વિજ્ઞાન ભવન શ્રી .આર.આર.લાલન કોલેજ .ભુજ કચ્છ ગુજરાત

મિત્રો ઉપર શીર્ષક વાંચીને નવાઈ લાગી ને? પણ આ વાત સાચી છે અને વિજ્ઞાન તેનો પુરાવો આપે છે. ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ સુવિખ્યાત સંતભક્ત નરસિંહ મહેતાના પદોમાં વેદ-ઉપનિષદોનું તત્વજ્ઞાન સરળ શબ્દોમાં આલેખાયેલું છે. મશહૂર ટાઈમ મશીન ની વાત નો પુરાવો આપે છે .એમના જ્ઞાનાત્મક પદોમાં અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો ખૂબ રસપ્રદ રીતે પ્રકટ થયા છે. આ સિદ્ધાંતો મૂળ ભૌતિક વિજ્ઞાન ને સમર્થન આપે છે એમાં અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપ્ત પરમ તત્ત્વની સ્થાપના છે. આ સૃષ્ટિના પદાર્થો એનાં જ જુદા જુદા રૂપો છે. જાણીતા તત્વ જ્ઞાની લેખક દેવેશ મહેતા બહુ સારી રીતે તેનું વર્ણન કરે છે..નરસિંહ મહેતાનું બહુ વિખ્યાત ભજન જોઈએ તો "અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે, દેહમાં દેવ તું, તત્ત્વમાં તેજ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકારો, વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે, વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે, કનક-કુંડળ વિશે ભેદ ન્હોયે, ઘાટ ઘડિયા પછી નામ, રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે. ગ્રંથ ગરબડ કરી, વાત નવ કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે, મન-વચન-કર્મથી આપ માની લહે, સત્ય એ જ મન એમ સૂઝે. વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એ જ પાસે, ભણે નરસૈયો એ મન તણી શોધના, પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રકટ થાશે.""જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે, ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે પ્રહ્મ પાસે. પંચમહાભૂત પરિભ્રહ્મથી ઉપજ્યા, અરસ પરસ રહ્યા તેને વળગી, ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષના જાણવા, થડ થકી ડાળ નવ હોય અળગી. વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે, કનકકુંડળ વિશે ભેદ ન્હોયે, ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે જીવ ને શિવ તે આપ ઈચ્છાએ થયો, ચૌદ લોક રચી જેણે ભેદ કીધા, ભણે નરસૈયો 'એ તે જ તું, એ તે જ તું,' એને સમયોથી કંઈ સંત સીધ્યા."તેનું વિહંગાલોકંન કરીએ તો જણાય છે કે ઈશ્વર તો એ નામ અને રૂપથી ભિન્ન દેખાય છે પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. જેમ સુવર્ણના બનાવેલા આભૂષણોના આકારો અને નામો અલગ અલગ હોય છે પણ એ બધામાં સુવર્ણ તો એક સમાન જ હોય છે. જે સુવર્ણને સોનાના હારનો આકાર આપવામાં આવે છે એને તોડીને કુંડળ બનાવવામાં આવે તો એના નામ અને આકાર બદલાઈ જાય છે પણ એનું સોના તરીકેનું 'હોવાપણું' બદલાતું નથી. એમની વચ્ચે કોઈ તાત્વિક ભેદ પ્રકટ થતો નથી.નરસિંહ મહેતા કહે છે કે એ પરમ તત્વ ઈન્દ્રિયાતીત અનુભૂતિનો વિષય છે. એ એક એવો દીપક છે જે વાટ અને તેલ વિના પણ પ્રકાશે છે. એને નેત્ર વિના જ નીરખવાનો છે અને રૂપ વિના જ પરખવાનો છે. આ બ્રહ્મ ચૈતન્ય અવિકારી જ છે. એ જેવું છે તેવું જ રહે છે. એ વધતું નથી કે ઘટતું નથી, ભરાતું નથી કે ખાલી થતું નથી, ક્યાંયથી આવતું નથી કે ક્યાંય જતું નથી !આ જગત એક ભ્રમણા છે. સ્વપ્નવત્ અનુભવ છે. ચિત્ત અને ચૈતન્ય વસ્તુતઃ જુદા નથી. જીવ-શિવની રમણા એ તો 'બ્રહ્મ લટકા ડરે બ્રહ્મ પાસે' એના જેવી જ વાત છે એમ પણ એ કહે છે. જીવ પોતાના જ ખેલમાં ભૂલો પડે છે અને અસત્ સ્વરૂપ જીવપણાને વળગે છે. જીવપણું જ્ઞાન થકી સમજાઈ જતાં અજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલ આવરણ દૂર થઈ જાય છે.એના દ્વન્દ્વાત્મક અનુભવો દૂર થઈ જાય છે અને મૂળ આત્મતત્વ અસલ સ્વરૂપ વિલસી રહે છે. એટલે જ તે કહે - "મેં નિરાકારમાં તેહનું મન ગળે, દ્વૈત સંસારની ભ્રાંતિ ભાંગે, દાસ નરસૈયો ચરણ તેને નમે, જ્ઞાન વૈરાગ્યની જ્યોત જાગે." જાગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુરીયા, ઉન્નનીએ તાળી લાગી રે, ત્રિગુણરહિત થયું મન મારું, મનની ભ્રમણા ત્યાં ભાગી રે. જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ પડે, મારી સજની ! મુક્તિ તણાં સર્વે મોતી રે. એમના પદોમાં જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેની એકતા સુંદર ઉદાહરણોથી નિરૂપિત થઈ છે. આ પદોમાં જગતનું મિથ્યાપણું, ચિત્ત અને ચૈતન્યની એકરૂપતા અને સગુણ - નિર્ગુણથી પર એવી અનિર્વચનીય સ્થિતિનું પ્રકટ થવું એ વેદાંતના વિચારો ખૂબ સરસ રીતે પ્રકટ થયા છે. 'હું ખરે, તું ખરો, હું વિના તું નહીં, હું રે હઈશ તાંહા લગી તું રે હઈશ.' એ પંક્તિ જીવ અને

શિવ વચ્ચે અભેદ છે એ બાબત સુંદર રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે.ઐતરેય ઉપનિષદ દર્શાવે છે - આત્મા વા ઈદમેક એકાગ્ર આસીત્ । નાન્યત્ કિંચન મિષત્ । સ ઈક્ષત લોકાન્નુસૃજા ઈતિ ।। આ નામ - રૂપાત્મક જગતના આવિર્ભાવ પહેલાં અદ્વૈત રૂપ એક આત્મા જ હતો. તે કંઈપણ ક્રિયાવાળો નહોતો. તેણે વિચાર કર્યો કે લોકોની રચના કરું. જેમ ફીણની નામ-રૂપાત્મક અભિવ્યક્તિ પહેલાં જળ જ હતું, પણ પછી અભિવ્યક્તિ થવાથી 'જળ' અને 'ફીણ' જુદા જુદા નામથી અલગ કહેવાવા માંડે છે એમ બધા સ્વરૂપોનું પણ સમજવું.'યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનની બીર્કબેક કોલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રાધ્યાપક અને મહાન ક્વોન્ટમ ભૌતિક વિજ્ઞાની ડેવિડ બોહમ એમના 'હોલનેસ એન્ડ ઈમ્પ્લિકેટ ઓર્ડર નામના પુસ્તકમાં દર્શાવે છે કે વિશ્વના આકાશ-સમય-પદાર્થ - ઊર્જા બધું જ એક 'વૈશ્વિક-ઐક્ય'થી જોડાયેલું છે. આપણે કેવળ ઈન્દ્રિયજન્ય આભાસને કારણે એ બધાને જુદા જુદા આકારે અને નામ પ્રકારે જોઈએ છીએ. પ્રકૃતિની આ મૂળ સ્થિતિ, સર્વ ઐક્યને અવ્યક્ત કે નિરોહિત જગત કહેવાય છે.' વ્યક્ત કે આવિર્ભૂત જગત કહેવાય છે જેમાં વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પદાર્થના દરેક રૂપ ઊર્જાના સંરચનાત્મક વ્યતિકરણથી ઊભા થયેલા આવિર્ભૂત રૂપો છે. ઊર્જાનું આ આવિર્ભૂત રૂપકોના આધારે ચાલી રહ્યું છે તે શબ્દોથી સમજવું સંભવિત નથી. તે જે છે તે શબ્દ - સ્વરૂપ - ખ્યાલ- સ્થળ અને સમયથી પર છે. આ જગતમાં જે છે તે તે જ છે.એવું કંઈ નથી જે તે ન હોય! તે જે છે એનો જ આપણે એક ભાગ કે અંશ છીએ. વાસ્તવિક રીતે તો આપણે તે જ છીએ ! ઉપનિષદ કહે છે - 'તત્વમસિ - તું તે જ છે !' નરસિંહ મહેતા કહે છે - 'એ તે જ તું, એ તે જ તું, એનેસ્મર્યાથીકંઈસંતસીધ્યા.' આમાં નરસિંહ સમય અને મૂળ સ્થૂળ ગટના ને રજુ કરે છે. જે એક બહુ રૂપી ભૌતિક વિજ્ઞાન છે.જગતના જુદા જુદા દેખાતા ઘટકો, પદાર્થના દેખાતા રૂપો ભ્રાંતિ માત્ર છે. ચારે બાજુ અને ઉપર-નીચે બધે દર્પણો જડેલા હોય એવા ઓરડામાં ઊભા રહી આપણે આગળ-પાછળના દર્પણમાં નીરખીએ તો આપણને આપણા અગણિત, અનંત પ્રતિબિંબો જોવા મળે છે.આ બધા પ્રતિબિંબો તે જે 'એક' છે તેના જેવા હોવાના 'આભાસો' છે. કર્વાન્ટમ ફિઝિક્સ પણ આવું જ કહે છે. 'આપણને જગતમાં જોવા મળતાં પદાર્થો આવા આભાસી પ્રતિબિંબો જ છે.' ડેવિડ બોહમની ક્વોન્ટમ થિયરી પ્રમાણે બ્રહ્માંડ અખંડિત છે અને આવિર્ભૂત કે તિરોહિત ક્રમની અવસ્થામાં પણ 'સમગ્ર' સાથે સુસંકલિત અને સુગ્રંથિત રહે છે. દરેક વસ્તુ બાકીની દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન આપે છે. 'બિંબ'માંથી જ ઉદ્ભવે છે દરેક પ્રતિબિંબ ! દરેક પ્રતિબિંબ પાછા બિંબને મળી જાય છે. વાસ્તવમાં બિંબ-પ્રતિબિંબ વચ્ચે કોઈ ભેદ છે જ નહીં. ભેદ ભાસે છે તે કેવળ મન અને બુદ્ધિનો જ ભ્રમ છે.આખા બ્રહ્માણ્ડમાં એક માત્ર એ પરમ તત્વની જ સત્તા પ્રવર્તે છે. એક માત્ર એ જ છે. એના સિવાય બીજું કંઈ નથી. 'સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ', 'નેહ નાનાસ્તિ કિંચન', 'તત્ત્વમસિ' જેવા ઉપનિષદ સૂત્રો આ જ સત્ય ઉચ્ચારે છે. એ જ નરસિંહ મહેતાની અદ્વૈત વેદાંતવાદી કાવ્ય પંક્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. 'નીરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો ? તે જ હું, તે જ હું, શબ્દ બોલે.' એ પદમાં ઈન્દ્રિયાતીત વ્યાપક વિભુતત્ત્વનું વર્ણન જોવા મળે છે. આલબર્ટ આઈંસ્ટાઈન પણ જણાવે છે કે ભારત ના વેદો અને પુરાણો તો મૂળ છે બ્રહ્માંડના ઉદગમ ની થિયરી ના તેમાં કોઈ બે માટે નથી આવા સર્ટિફિકેટ જ દર્શાવે છે કે નરસિંહ મહેતા ના પદો અને ભૌતિક વિજ્ઞાન ના પદો બને એકબીજાના પર્યાય છે .૧૯૩૨નું ભૌતિક વિજ્ઞાનનું નોબલ પ્રાઈઝ જેમને એનાયત કરાયું હતું તે જર્મન ભૌતિક વિજ્ઞાની વર્નર હાઈઝેનબર્ગે પણ એમના પુસ્તક 'ફિઝિક્સ એન્ડ ફિલોસોફી'માં વેદાંત વિચારધારાના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કર્યું છે. ૧૯૩૩નું ભૌતિક વિજ્ઞાનનું નોબલ પ્રાઇઝ જેમને આપવામાં આવ્યું હતું તે ઓસ્ટ્રિયન ભૌતિક વિજ્ઞાની ઈરવિન શ્રોડિન્જરે પણ 'માય વ્યૂ ઓફ ધ વર્લ્ડ' જેવા અનેક પુસ્તકોમાં ભારતીય વૈદિક તત્વચિંતનના સિદ્ધાંતોનું અનુમોદન કર્યું છે. વેદ-ઉપનિષદોનું આ મહાન જ્ઞાન જેનું અત્યારે ભૌતિક વિજ્ઞાન પ્રસારણ કરે છે એનો સાર નરસિંહ મહેતાના પદોમાં અભિવ્યક્ત થયો છે. આમ ભારત ના મહાન સંતોમાં આદિ અનંત થી વિજ્ઞાન વિશે સૂઝ બુઝ હતી આ ને બહારનું આધ્યતમ આનો પુરાવો આપે છે. આમ નરસિંહ અને ભૌતિક વિજ્ઞાન બને એકબીજાના પર્યાય છે . આમ નરસિંહ મહેતાના પદોમાં જોવા મળતા તત્વજ્ઞાનને ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સમર્થન મળે છે તેના ઉપર ભવિષ્ય માં પણ સંશોધન ની જરૂર છે . ટાઈમ મશીન પણ તેમની એક પરિકલ્પના હોય શકે છે તેમાં કોઈ બેમત નથી .

સંદર્ભ :-

૧. નરસિંહ મહેતા ના વિવિધ ભજનો અને પદો

૨ અગોચર વિશ્વ - દેવેશ મહેતા(ગુજરાત સમાચાર)

૩. જર્મન ભૌતિક વિજ્ઞાની વર્નર હાઈઝેનબર્ગે પુસ્તક 'ફિઝિક્સ એન્ડ ફિલોસોફી'(૧૯૩૨)

.૪. ભૌતિક વિજ્ઞાની ઈરવિન શ્રોડિન્જર પુસ્તક 'માય વ્યૂ ઓફ ધ વર્લ્ડ.(૧૯૩૩)

૫. ડેવિડ બોહમ પુસ્તક 'હોલનેસ એન્ડ ઈમ્પ્લિકેટ ઓર્ડર

कुलगुरुकालिदास के महाकाव्य रघुवंशम् में गंगा वर्णन:

3

रामभाई वी.बाकु
शोध छात्र विद्यावारिधि:
(श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी- वेरावल)

कालिदास भारतीय साहित्य परंपरा के अद्‌भुत सोपान है। उनकी कृति में उपमा, संगीत, रस, साहित्य सौंदर्य के साथ-साथ नैतिक मूल्यो, परंपराओं, आदर्श एवं प्रकृति वर्णन हुआ है। कालिदास प्रकृति को चेतन एवं भावनायुक्त पाते हैं और चराचर प्रकृति भी मानव की भाँति व्यवहार करती दिखाई देती है। उन्होंने अपनी कृतियों में तत्कालीन राष्ट्र के जिस समृद्धि, शांति एवं सुव्यवस्थापूर्णा समाज का चित्रण किया वह वस्तुतः इस देश की महति संस्कृति का परिचायक है।

कालिदास हमारा सबसे महान राष्ट्रीय कवि है और उनकी साहित्य कृतियां हमारा राष्ट्रीय काव्य है।१ जब हम अपने इस महान कवि की कृतियों के राष्ट्रीय महत्व का अंकन करते हैं तो हमारे सामने वे सारे तत्व स्वत: स्पष्ट होने लगते हैं किन्हीं काव्य रचनाओं को राष्ट्रीय रूप प्रदान करते हैं। राष्ट्रीय कवि बनने वाले तत्वो मुख्य संस्कृत भाषा, वेद, रामायण और महाभारत की महान साहित्य परंपरा से जुड़ा होना है। उसकी कवि चेतना में कैलाश से लेकर दक्षिण सागर तक फ़ैले विशाल भारत का अखंड और एकात्म राष्ट्रीय मानचित्र अपने सदा और सर्वत्र छाया मिलता है। हमारे इस राष्ट्र कवि के अपने काव्य के माध्यम से देश के सभी अंचलों का गौरवगान किया है। कालिदास के कवित्व को राष्ट्रीय चरित्र देने वाला एक महत्वपूर्ण तत्व उसके काव्य में हमारे राष्ट्र का सबसे अधिक प्रामाणिक और विराट् गौरवपूर्ण भूराजनीतिक मानचित्र है।

गंगा भारत की जीवनदायिनी और राष्ट्रीय विरासत है, इससे भारतीय संस्कृति की कई धाराऐ मिलती है और हमारे लिए गंगा नदी नहीं बल्कि हमारी मां है। संविधा के आधर पर यह हमारी राष्ट्रीय नदी है।

कालिदास विरचित रघुवंशम् में गंगा वर्णन:-

इसके द्वितीय सर्ग में अयोध्या नरेश दिलीप अपने कुलगुरु वशिष्ठ के निर्देशानुसार नंदिनी को चराने के उद्गगम क्षेत्रीय हिमालय प्रदेश में गये थे। नंदिनी चलते- चलते एक दिन राजा दिलीप की भक्ति परीक्षा लेने के लिए गंगा के प्रपात एक गह्व (कंदरा) में प्रविष्ट हो गयी जिसका उल्लेख इस प्रकार है –

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः।
गंगा प्रपातान्तविरुठशष्पं गौरगुरोर्गह्विरमाविवेश ।। रघुवंशम् ०२/२५

उपर्युक्त पद्य से प्रतीत होता है उसके निर्झर के समीपस्थ कंदरा में उगी धास को चराने के लिए नंदिनी का जाना स्वाभाविक हैं। आज भी गंगा तटीय प्रपाती प्रवाह् के पास पहाड़ी गायें इस प्रकार चलती हुई देखी जा सकती है।

रघु दिग्विजय के संदर्भ में कालिदास ने गंगा को पार करने के लिए नौकाओं का उल्लेख करते हुए इससे तेज चौडे प्रवाह् की अभिव्यंजना इस प्रकार की है –

वङ्गानुत्ख्याय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
नीचखान जयस्तम्भान् गंगास्त्रोतोन्तरेषु स: ।। रघुवंशम् ०४ /३६

गंगा तटवर्ती उगे हुए सछिद्र वांसों के वनो को कवि कुलगुरु कालिदास ने स्वाभाविक रूप से चित्रित किया है जिनसे होकर गंगा की ओर से जलकण मिश्रित शीतल पवन प्रवाहित होता हुआ मर्मर ध्वनि करता था। इस शीतल सशीकर समीर का सेवन रघु के सैनिक सानंद करते थे। इस तथ्य का उल्लेख अधोलिखित श्लोक में इस प्रकार किया गया है –

भूर्जेषु मर्मरीभूता : कीचकध्वनिहेतवः।
गङ्गासीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिणे वरी ।। रघुवंशम् ०४/७३

इंदुमती स्वयंवर के संदर्भ में विभिन्न राज्यों के राजागण कुंडिनपुर में स्वयंवर में भाग लेने के लिए पहुंचे, जहां सूर्य सेन नरेश की प्रशस्ति में सुनंदा इंदुमती से मथुरा नरेश के अनंत:पुर की रानियों के शरीर का अंगराग और चंदन यमुना जल में धुल जाने पर श्वेत जलधारा प्रयाग के गंगा संगम का आभास कराती थी जिसका चित्रण इस प्रकार है –

यस्यावरोधस्तवन चन्दनानां प्रक्षालनाद् वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मधुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तनजलेव भाति ।। रघुवंशम् ०६/४८

इंदुमती स्वयंवर से भाग लेकर लौटते हुए राजा अज की सेनाओं को प्रतिपक्षी राजाओं की सेना ने सामने इस प्रकार रोकने का निष्फल प्रयास किया जिस प्रकार भागीरथी के प्रवाह को शोण और ज्योतिरथा मिलकर रोकने का प्रयास करती है। इस दृश्य का महाकवि कालिदास ने सप्तमांक में इस प्रकार चित्रण किया है-

तस्या:से रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिव कुमार:।
प्रत्यग्रहीत् पर्थिववाहिनीं तां ज्योतिरथा शोण इवोत्तरंग ।। रघुवंशम् ०७/३६

महाकवि कालिदास ने पतितपावनी गंगा के सहायक पुण्यसलिला सरयू का भी संगम रुप में उल्लेख किया है, जहां संगम तीर्थ में मोक्ष प्राप्त करने के लिए महाराज अज ने अपना शरीर छोड़ा था। इस तथ्य को अधोलिखत पद्य में निरुपित किया है-

तीर्थ तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो –

दह्व्यानादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्य:।

पूर्वकराधिकतरुचा संगत: कांतामासो,

लिलागारेष्वरमत पुननॅन्दनाभ्यन्तरेषु ।। रघुवंशम् ०८/९६

उपर्युक्त छंद में वर्णित गंगा-सरयू संगम का प्राचीनकाल में महत्व व्यंजित हो रहा है। प्राय:ऐसे तीर्थ संगमो में तिथियों पर मेले और स्नान पर्व आयोजित हुवा करते थे।

इस प्रकार रघुवंश में गंगा का जाह्न्वी नाम से भी कालिदास ने उल्लेख किया है जो पूर्वी समुद्र में गिरती थी –

बहुधाप्यागमैर्भिंन्ना: पन्थान: सिध्दहेतव: ।

त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्न्वीया इवार्णॅवे ।। रघुवंशम् १०/२६

सामान्यतः शरद और ग्रीष्मकाल में गंगा का प्रथूल प्रवाह क्षीण हो जाता था जैसे कोई गर्भणी स्त्री प्रसव के पश्चात कृशोदरा दिखाई देती है। शरदऋतु में जल के क्षीण हो जाने पर बालू मुक्त गंगा का ऐसा ही कृश शरीर अधोलिखित श्लोक में रूपांतरित किया गया हो ।

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।

सैक्ताम्भोजबलिना जह्नविव शरत्कृशा ।। रघुवंशम् १०/६९

प्रयाग स्थित गंगा यमुना का संगम सुप्रसिद्ध तीर्थ के रूप में विश्व भर में विख्यात है । लंका विजय के पश्चात् पुष्पक विमान से लंका से अयोध्या प्रस्थान करते समय सीता को गंगा यमुना कि छटा दिखलाते हुए श्री राम सीता से संगम शोभा इस प्रकार वर्णित करते हैं –

महाकवि ने गंगा को मुक्ता तथा श्वेत कमलो एवं यमुना को इंद्रनीलमणि एवं इंद्रीवर उपमित किया हैं। यथा-

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैमुक्तामयी यष्टिरिवानुविध्दा ।

अन्यत्र माला सितपंकजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ।। रघुवंशम् १३/६४

मानसोन्मुख राजहंस पंक्ति जैसी गंगा और कहीं चंदन युक्त करा कलागुरु जैसी संगम छट्टा दृष्टिगत होती हैं-

क्वचित खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसगवितीव पंक्ति: ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिभुर्वश्चन्दनम क्लपितेव ।।रघुवंशम् १३/६६

कहीं-कहीं चंद्र प्रभा नैश अंधकार से मानव विच्छन्न भी हो गई हो और कहीं शुभ्र शरत्कालीन मेघ के अंतराल में मान नील आकाश जसी गंगा यमुना से मिलकर शोभित हो रही हों। यथा –

क्वचित् प्रभा चान्दमसी तमोभिरछायाविलीनै:शबलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदलेखा रन्ध्रेवालक्ष्यनभ:प्रदेशा ।।रघुवंशम् १३/६३

क्वचिच्चं कृष्णोरगभूषणेव भस्मांगरागा तुनरीश्वरस्य ।

पश्यानवधांगि विभात गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगै ।।

समुद्रपत्न्योर्जलसन्तिपाते, पूतात्मनामन्नकिलाभिषेकात् ।

तत्वबोधेनविनापिभूय:, तनुत्यजांनास्तिशरीरबन्ध: ।।रघुवंशम् १३/६८

अर्थात् समुद्र की पत्नियों जैसे गंगा यमुना में नहाने पर शरीर धारियों को बिना तत्वज्ञान के ही मानो मोक्ष प्राप्त हो जाता है अर्थात् उनका शरीर बन्धन स्वत: समाप्त हो जाता है। महाकवि ने हिमालय से निकली हुयी गंगा और सरयू नदी के संगम स्थल का भी पुनः स्वाभाविक वर्णन इस प्रकार किया है

आनन्दज:शोकजमत्रु वाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।

गंगा सरम्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्ण: ।।रघुवंशम् १४/३

भगवान श्री राम के निर्देशानुसार लक्ष्मण गर्भवती सीता को रथ पर बैठाकर वाल्मीकि आश्रम के पास गंगा के तट पर छोड़ने गए तो भगवती भागीरथी ने अपने तरंग रूप हाथों से लक्ष्मण को इस कठोर कर्म से विरत होने का स्पष्ट संदेश दिया था। इस तथ्य का काव्यात्मक अंकन कविकुलगुरु ने इस श्लोक में इस प्रकार किया है –

गुरोर्नियोगाद् वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैजह्निनोर्दुहित्रास्थितयापुरस्तात् ।।रघुवंशम् १४/६९

सीता को गंगापार छोड़ने के लिए लक्ष्मण ने नाव का आश्रय लेने के लिए निषाद् को निर्देशित किया। निषाद् ने अपनी आज्ञानुसार सीता को उसी प्रकार गंगा पार करा दिया जैसे सत्यप्रतिज्ञ लक्ष्मण ने अपनी प्रतिज्ञा को पूर्ण किया था। सीता को रथ से गंगा की बालू पर उतार कर निषाद् द्वारा लायी गयी नौका पर उन्हें सहारा देते हुए चढ़ाकर गंगापार कराया-

रथात् स यन्त्रा निगृहीतवाहात् तां भ्रात्जायां पुलिनेअवतार्य ।

गंगा निषादाहृतणनौविशेषस्ततार सन्धामिव सत्यसंध: ।।रघुवंशम् १४/६२

इंदुमती स्वयंवर के संदर्भ में महाराज भोज को पति के रुप में इंदुमती ने उसी प्रकार वरण कर प्राप्त किया जिस प्रकार चांदनी चंद्रमा को तथा जह्नुकन्या (गंगा) सागर को प्राप्त करती है । इसका काव्यात्मक उल्लेख अधोलिखित श्लोक में इस प्रकार प्राप्त होता है –

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेधमुक्तं ,
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याअवतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतमस्तत्र पौरा:,
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विबव्रुः ।।रघुवंशम् ०६/८६

अयोध्या को उजड़ीहुयी अवलोकित कर पुनः वसाने के लिए कुशावती से गज सेना सहित महाराज कुश उत्तर की ओर गंगापार करने के लिए हाथियों का पुल बनाकर अयोध्या की ओर बढ़े थे । इस तथ्य का सरस वर्णन निम्नलिखित श्लोक में इस प्रकार किया गया है

तीर्थ तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोअस्य गंगाम् ।
उनयत्नवालव्यजवनीवभूवहँसा नभोलडंघनलोलपक्षाः ।।रघुवंशम् १६/४४

लौकिक संस्कृत साहित्य के परवर्ती अनेक महाकाव्यों में गंगा, गंगा प्रपातो, निर्झरो तथा उसकी सहायक नदीयों, गंगा तटीय तीर्थों एवं संगमो का काव्यात्मक चित्रण प्राप्त होता है।

रघुवंशम में गंगा महात्म्य वर्णन के माध्मय से राष्टीय सांस्कृतिक एकता एवं अखण्डता निरूपण का श्लाघनीय साहित्यिक प्रयास हुआ है । यहा गंगा का वर्णन प्रासंगिकता सर्वथा योग्य प्रतीत होता है ।

વિદેશી પ્રત્યક્ષ મુડીરોકાણની અસર(ભારતના સંદર્ભમાં)

4

Jadav Arvindkumar U.
M.A. M.Phil (Economics),
Economics department
Saurashtra University Rajkot,

પ્રસ્તાવના :

ઇ.સ.1991 માં તાત્કાલીન વડાપ્રધાન પી.વી. નરસિંહરાવના સમયે ત્યાર પછીના વડાપ્રધાન ડો.મનમોહનસિંહ અને નાણામંત્રીએ નવી આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિ અમલમાં મુકી મુકતબજારની નીતિ અપનાવ્યા પછી વૈશ્વિક સમુદાય સાથે સહઅસ્તિત્વ અને સહવિકાસ એ બે આવશ્ક શરત હતી અને એને ધ્યાનમાં રાખીને મલ્ટીબ્રાંડ રિટલમાં FDI અંગે 14 સ્પ્ટેમ્બર 2012 ના રોજ કેબીનેટ નિર્ણય લેવાયો. આમ જોઇએ 1991 ની નવી આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિના સમયે જ કંકોતરી લખાય ગઇ હતી અને 2012 મા મહેમાનો આવ્યા તેમ કહિ શકાય.

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીસ્ટીયલ પોલીસી એન્ડ પ્રમોશન દ્વારા સ્પસ્ટતા કરેલ છે જે 14 સપ્ટેમ્બરે કેબીનેટે જે નીર્ણય લીધા હતા તે તમામ નીર્ણય પણ અમલી બન્યા

સરકારે બહાર પાડેલા નોટીફિકેશન પછી વિદેશી રિટલર્સ કંપનીઓ હવે ભારતમાં રિટેલ માર્કેટમાં 51% મુડી રોકશે પરંતુ સ્વેદેશી એરલાઇન્સ 49% મુડી રોકશે

હેતુઓ

1.FDI ના પ્રવાહ અને પૈટનનો અભ્યાસ કરવા માટે

2.FDI ના કારણોની આકરણી કરવા માટે

3.ભારતીય અર્થતંત્ર પર FDI અસરનુ મુલ્યાંકન કરવા માટે.

4.ભારતમાં રોકાણ પ્રવાહ જાણવા માટે.

મુખ્ય શરતો

1.મલ્ટીબ્રાન્ડ રિટલમાં સરકારી શરતો મુજબ વિદેશી કંપની 10 કરોડ ડોલર સુધીનુ જ રોકણ કરી શકશે.

2. મલ્ટીબ્રાન્ડ રિટલમાં FDI લાવીને જે સ્ટોર્સ ખોલવાના છે તે માટે માર્ગરેખામા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે કે 10 લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરોમા આવા સ્ટોર્સ ખોલી શકાશે.

3 ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં FDI ની 50% રકમ પહેલા ત્તતબકામાં ત્રણ વર્ષમાં બેંક ના આંતરમાળખામાં રોકવાની રહેશે.

સીધા મુડી રોકણ ના લાભ

= ખેડુતોને પોતાની ખેતપેદાશની ઉંચી કિંમત મળશે .

=નોકરી 1 કરોડથી વધુ તકો ઉભી થાશે .

=દેશના નાના અને લધુ અને મધ્યમ ઉધોગને ઉત્પાદનની નવી તકો મળશે.

=આ નિર્ણયથી સેકટરમાં ઉભી થતી નવી રોજગારીની તકોથી યુવાનોને મોટો લાભ થશે .

=ખેતીનુ ઉત્પાદન સીધા વિતરક સુધી પોહચશે જેનાથી તેનો દુવ્યમાં મોટો ધટાડો થશે.

=ખેડુતોના જીવનધોરણ સુધારો થશે .

=ભારતમાં અસરકારીતે બજાર સાથે ખેડુતો જોડાય શકશે પરીણામે બજારો વિકાશ પામશે.

=કુર્ષિમાર્કેટીંગમાં નવી આધુનીકટેકનોલોજી લાવી શકાશે પરીણામે બજારો વિકાશ પામશે.

=ગ્રાહકને સસ્તા ભાવે માલસામાન મળી રાહે.

Evaliation of FDI and GDP in india during(1991-2012)

YEARS	FDI inflow(in rupees crore)	Growth rate of FDI %	GDP	Growth rate of GDP%	FDI as a percentage of GDP
1991-92	409	-	1099072	-	0.037213
1995-96	6916	60.38961	1396974	7.288207	0.49507
2000-01	19361	53.1119	1972606	5.809416	0.981494
2005-06	24613	43.61652	3254216	36.22	0.756342
2009-10	123378	0.373417	4493743	7.957556	2.745551
2010-11	88502	-	-	28.2676	
2011-12	173947	-		96.5458	

ભારતમા તાજેતરમાં FDI મા મળેલ મંજુરી

ભારત FDI ની બાબતમાં વિશ્વનુ સૌથી વધુ ઓપન ઇકોનોમી બન્યુ છે

ફુડ ઇ-કોમર્શ મા 100% મંજુરી

ચા ના બગીચામાં 100% મંજુરી

એરલાઇન્સમાં સરકારી મજુરી દ્વારા 49% વધુ FDI ને મંજુરી

શિડ્યુલ એરલાઇન્સ સેકટર 100% FDI માં મંજુર

ઓટોમેટીક રૂટ્થી DTH સર્વિસમાં 100% મંજુરી

ઓટોમેટીક રૂટ્થી બ્રાઉનફિલ્ડ ફાર્મા માં 74% મંજુરી

હજી પણ વિદેશી રોકણ લાવવામાં ચીન કરતા ભારત પાછળ છે જે એક ચિંતાનો વિષય બન્યો છે

તારણો

FDI ની નીતિ ધીમે ધીમે બજારમાં વધુ રોકાણકાર મૈત્રીપુર્ણ બનાવવા માટે ઉદાર કરવામા આવી છે અને પરીણામે પ્રોત્સાહીત કરવામાં આવી છે. આ દિવસોમાં આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓ દ્વારા ટોચના ત્રણ ક્રમ FDI નુ સ્થાન ધરાવે છે જે વિશ્વ બેંક સહિત US ના રીપોર્ટ અનુસાર છે

જે ભારતીય અર્થતંત્ર માટે જબરદસ્ત ક્ષમતા ધરાવે છે FDI ની હકારત્મ અસર FDI પ્રવાહ ધરાવે છે.

References.

1.=basu.p. nayaka (2007) foreign direct investment in india-emerging
2 =horizon ‘ Indian economic reviw, vol.xxxno.2
3. www.google.in
4. www.wikipedia.org

દૈવાસુરસંપદવિભાગ: યોગ તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહાર

5

ડૉ. ભરત આર. કણઝરીયા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (સંસ્કૃત)
સરકારી વિનયન અને વાણીજ્ય કૉલેજ થરાદ.

પ્રસ્તાવના :-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન એટલે કે માત્ર મોક્ષ મેળવવા માટેનો ગ્રંથ નથી તેનો મુખ્ય ઉપદેશ જીવન જીવવાની કળા છે, ગીતા ખરા અર્થમાં માનવ જીવનને વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેની જીવનમાં આવતી અનેક મુશ્કેલીઓને માત આપવાનો એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે, ગીતા માણસને મુજવણ સમયે રામબાણ ઉપાય બને છે, સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે 'this attachment of love to god is indeed one that does not bind the soul but effectively breaks all its bondages'[૧] આજના મનુષ્યને અનેક પ્રકારની વ્યગ્રતાઓ ઘેરી રહી છે ત્યારે ગીતા પગદંડી બની અને તેને માર્ગ બતાવે છે, જેથી તે ભવસાગર તરી શકે છે ભિન્ન ભિન્ન મન ધરાવનાર વ્યક્તિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃતિઓ આકાર પામે છે, આ વાત ગીતાના ૧૬માં દૈવાસુરસંપદવિભાગ યોગ નામના આધાયાયમાં ભગવાને સમજાવી છે,

द्वौ भूतसर्गो लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च |
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ||[२]

હે અર્જુન, આ લોકમાં પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની જોવા મળે છે, દૈવી વિસ્તારથી કહી. હવે આસુરી સૃષ્ટિને વિસ્તારથી સાંભળ.

આમ આ અધ્યાયમાં દૈવી અને અસુરી સંપતિ ધરાવતા બે પ્રકારના મનુષ્યોના કર્મોની વાત કરી છે જેનો આપણે તાત્વિક અને વ્યવહારિક અભ્યાસ કરીશું.

દૈવીસંપતિના ગુણો :-

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः |

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ||१||

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शन्तिरपैशुनम् |

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दव हीरचापलम् ||२||

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता |

भवन्ति संपदं दैवीमभिजात्स्य भारत ||३||[3]

દૈવી સંપતિમાં જન્મેલ વ્યક્તિમાં આ મુજબ ૨૬ ગુણો હોય છે,

(૧) અભય એટલે ડરવું નહી અને ડરાવવું નહી.
(૨) સાત્વિક વૃત્તિ એટલે તમો ગુણ અને રજો ગુણને મનમાંથી નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયાસ કરવો
(૩) જ્ઞાન અને કર્મયોગમાં વિષેશ નિષ્ઠા એટલે મનમાં નિઃસંશયતા કેળવવી

(૪) દાન એટલે ધર્મભાવથી દેશ કાળ અને પાત્ર જોઈ દાન કરવું

(૫) ઇન્દ્રિયો પર કાબુ એટલે જ્યાં આવશ્યકતા છે ત્યાજ ઉપયોગ કરવો અને ન હોય ત્યાં ખેંચી લેવી

(૬) યજ્ઞ એટલે પરસેવાની કમાણી પર જીવવું

(૭) સ્વાધ્યાય એટલે પારમાર્થિક શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો

(૮) તપ એટલે એ સાધન છે અને તેનો ઉપયોગ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ માટે હોવો જોઈએ

(૯) સરળતા એટલે અંતઃકરણની સરળતા

(૧૦) અહિંસા એટલે કાયા વચન મનથી કોઈને પીડા ના આપવી સર્વને પ્રેમ કરવો

(૧૧) સત્ય એટલે સદગુણોનો આધારભૂત ગુણ જેના વગર બધા ગુનો નિરર્થક છે

(૧૨) અક્રોધ એટલે ક્રોધ પર કાબુ જે બધાં કામમાં જરૂરી છે

(૧૩) (કર્મફળનો)ત્યાગ એટલે અહં મમતા અને કર્મફળ છોડવા

(૧૪) શાંતિ એટલે સમુદ્ર જેવી શાંતિ જે ગરમીમાં સુકાતો નથી અને વરસાદમાં ઉભરાતો નથી

(૧૫) ચાડીરહીતપણું એટલે કોઈના પણ દોષ ના જોવા

(૧૬) પ્રાણીઓ પર દયા એટલે બીજાના દુખ દુર કરવા સદા તત્પર રહેવું

(૧૭) અલોલુપતા એટલે વિષયો પ્રત્યે લોલુપતા ના હોવી

(૧૮) મૃદુતા એટલે મધુરતા કોમળતા

(૧૯) લજ્જા એટલે પાપ કર્મો કરવામાં શરમ આવવી મર્યાદા રાખવી

(૨૦) અચંચળતા એટલે મનની સ્થિરતા

(૨૧) તેજ એટલે સામર્થ્ય અન્યાય સહન ના કરવો

(૨૨) ક્ષમા એટલે અનુકુળ પ્રતિકુળ આઘાત સહન કરવાની શક્તિ

(૨૩) ધૈર્ય એટલે ઉત્સાહને ટકાવવું અને ઉત્સાહને કાબુમાં રાખવો અને ધીરજથી કામ લેવું

(૨૪) પવિત્રતા એટલે અંદર બહારની શુદ્ધિ.

(૨૫) અદ્રોહ એટલે દ્રોહ દગો ના કરવો ઈર્ષા કે વેરભાવ ના રાખવો અને

(૨૬) અભિમાનનો ત્યાગ એટલે વિનાયતા નમ્રતાથી વ્યવહાર કરવો.

આ ૨૬ ગુણ, હે અર્જુન ! દૈવી સંપતિ તરફ વળેલા મનુષ્યોમાં ઉત્પન થાય છે.

તત્વજ્ઞાન:-

વ્યક્તિની ભૌતિક પરિસ્થિતિ ગમે તે હોય કે પછી કોઈપણ વર્ણાશ્રમમાં જન્મેલ હોય તેને ઉપરોક્ત ૨૬ ગુણોનો અભ્યાસ કરી જીવનમાં ઉતારવામાં આવે તો તે ક્રમશ: આધ્યાત્મિક ઉન્નતી પ્રાપ્ત કરશે અને મોક્ષ તરફ આગળ વધશે આમ દૈવી સંપતિ મોક્ષ આપનારી છે.

વ્યવહાર :-

આમ વ્યાસે તો સત્ય, અહિસાં ધર્મ (ન્યાયોચિત વર્તન) શાંતિ, પ્રેમ અને દયાના મૂલ્યોને વૈશ્વિકમુલ્યો તરીકે સ્વીકાર્યા છે. યુનેસ્કોનાં આમુખ પર વાક્ય છે કે "યુદ્ધનો જન્મ મનુષ્યના મનમાં થાય છે. અને તેથી મનુષ્યના મનમાંજ શાંતિની સંરક્ષણ હરોળ તૈયાર કરવી જોઈએ." ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે દૈવીસંપત્તિઓ વર્ણવી, તેમાં જીવનમૂલ્યોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે એ ગુણોને ધારણ કરીને સમાજમાં શાંતિ સ્થાપી શકાય પૃથ્વીને હિંસા મુક્ત કરી શકાય, મહાત્મા ગાંધીએ સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ પકડી દેશને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાનો સફળ પ્રયોગ કર્યો હતો.

આસુરીસંપતિ :-

दम्भो दर्पाऽभिमानस्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥[४]

હે પાર્થ , દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા, તથા અજ્ઞાન આ આસુરી પ્રકૃતિવાળા માણસોના ગુણ છે

અહી ૬ આસુરી ગુણોનું વર્ણન છે.

તત્વજ્ઞાન :-

(૧) દંભ એટલે પાખંડ, અંદર એક, બહાર બીજું એવી વૃત્તિ, જ્યાં સુધી મન વાચા અને કર્મની એક્યતા સાધકમાં ના આવે ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ શક્ય નથી.

(૨) મદ, ગર્વ જેણે કારણે મનુષ્ય ધર્મની મર્યાદાનું ઉલંઘન કરે છે અને વિનાશ નોતરે છે.

(૩) અભિમાન એટલે હું પણું.

(૪) ક્રોધ બધા દુર્ગુણોની જનની છે, જેણે લીધે કામ, મોહ, દ્વેષ, મત્સર, વગેરેને પોષણ મળે છે.

(૫) કઠોરતા એટલે વાણીની કઠોરતા સૌમ્યાતાનો અભાવ.

(૬) અજ્ઞાનના મુખ્ય ચાર કારણો હોય છે.

(અ) જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કે પરવા ના હોવી.

(બ) વિપરીત દ્રષ્ટિ એટલે જ્ઞાનની જરૂર નથી, નકામું છે એવી ભાવના.

(ક) પોતાના વિષે ખોટી ભ્રમણા જેમકે પોતે જ્ઞાની છે જાણકાર છે.

(ડ) મૂર્ખા જેનામા જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિજ નથી.

ભગવાન કહે છે આસુરી લોકેને હું આ સંસારમાં આસુરી યોનીમાજ અસંખ્યવાર જન્મ આપું છું છેવટે તે અધમ ગતિને પામે છે મને પામતા નથી.

વ્યવહાર :-

આસુરી પ્રકૃતિના લોકો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ જાણતા નથી તેમનામાં પવિત્રતા સદાચાર અને સત્ય હોતા નથી. આવા લોકો કહે છે કે આખું જગત અસત્ય નિરાધાર, પરમેશ્વર વગરનું, વિષય ભોગની વૃત્તિ વાળું આવા અલ્પ બુદ્ધિવાળા દુષ્ટ લોકો ક્રૂર કર્મ કરી જગતનો નાશ કરવા ઉત્પન કરે છે. આશાઓના પાસમાં બંધાયેલા કામ ક્રોધમાં પ્રયાણ રહેતા તેઓ સુખ ભોગવવા માટે અન્યાયથી ધનનો સંચય કરવા ઈચ્છે છે. આજે મેં આ મેળવ્યું, હવે તે મનોરથ હું પ્રાપ્ત કરીશ, આ ધન મારું છે, તે ધન મારું થશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાઓને પણ મારીશ, હું ઉપભોગ કરનાર છું, હું બળવાન હું સુખી, સમૃદ્ધ આવા અજ્ઞાનમા રાચે છે, આજે જે સમાજમાં હિસાનું વાતાવરણ જોવા મળે છે તેમાં આસુરી ગુણો જોવા મળે છે, દુનિયા સામે જે ત્રાસવાદની સમસ્યા પેદા થઇ છે, તે પણ આવીજ હિંસાના ગુણોથી આધિપત્યવાળી વિચારધાર જોવા મળે છે.

ઉપસંહાર :-

ગીતા પ્રવચન નામના પુસ્તકમાં વિનોબા કહે છે કે દૈવી અને આસુરી આ બે હિંસા અને અહિંસાની સેના છે, એક બાજુ સદગુણ છે અને બીજી બાજુ દુર્ગુણ છે[5] "જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિએ અહિંસાના સેનાપતિ છે જયારે કામ ક્રોધ, અને લોભ એ હિંસાના સેનાપતિઓ છે" જેવી રીતે અત્યારે ભૂમિસેના, જળસેના, વાયુસેના તેમ કામના કારણે લોભ ઉત્પન થાય છે અને લોભના કારણે ક્રોધ ઉત્પન થાય છે ક્રોધથી વિનાશ જેથી તેનો સામનો કરવા ભક્તિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને જ્ઞાનથી મનુષ્ય સત્કર્મ તરફ વળે અને તેથી વિશ્વ કલ્યાણ થાય આમ એકબાજુ આસુરીગુણોથી વિશ્વનો નાશ અને બીજી બાજુ દૈવીગુણોથી વિશ્વનું કલ્યાણ જ્ઞાનના તપ દ્વારા બધાજ પાપોનો નાશ થાય છે.

પ્રસ્થાત્રયીમાં પ્રો. સી વી રાવળ નોંધે છે કે આપણા દુર્દૈવને સહન કરવા માટેની હીંમત કેળવવા તથા મનુષ્ય તરીકેના આપણા જીવનના ધ્યેયને પર પાડવા માટે શક્તિમાન થવા માટે જરૂરી એવું જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મને બાહ્ય સ્વરૂપ આપવા કરતા તેને આંતર જીવનનો વિષય બનાવવા માટેની અગત્ય એટલીજ છે, જે ગીતાના જમાનામાં હતી; બલ્કે તેથી વધુ છે[6]

આમ વ્યવહારીક જીવનમાં જો દૈવીગુણો અને આસુરી ગુણોને સારી રીતે સમજી વિવેક પૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો વિશ્વ સુમંગલમ બનવી શકાય છે.

<u>સંદર્ભ સૂચી</u>

(1) Gita Darshanam page no: 135

(૨) **श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय १०-१८** (સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર) પૃષ્ઠ. ૩૪.

(3) **श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय १०-१८** (સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર) પૃષ્ઠ. ૩૪.

(૪) ભગવદ્ગીતા તેના મૂળરૂપે પૃ. ૫૨૨.

(૫) ગીતા પ્રવચન (વિનોબા ભાવે) પૃ. ૧૯૮

(૬) પ્રસ્થાનત્રયી પૃષ્ઠ. ૧૪૨

परसाई के निबंधों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक सरोकार

6

डॉ.एन.टी.गामीत
एसोसिएट प्रोफेसर
हिन्दी भवन
सौराष्ट्र विश्वविद्यालय
राजकोट

हिन्दी गद्य–साहित्य के क्षेत्र में हरिशंकर परसाई का नाम विशेष रूप से प्रस्थापित है ।और उसमें भी निबंध की समृद्ध परंपरा स्वतंत्रता के बाद परसाई उत्तराधिकार के रूप में ग्रहण करते हैं । उन्होंने परंपरागत निबंध के ढाँचे को तोडा भी है । उनके निबंधों में कहीं कहानी का आभास है तो कहीं रेखाचित्र ही निबंध का रूप ले लेता है । उनका साहित्य परस्पर संबद्ध होकर घुल–मिलकर प्रकट होता है ।परसाई लोकजीवन के संस्कार व स्वभाव अच्छे ढंग से पहचानते भी है तथा अपने साहित्य सृजन के संस्कार में शामिल भी करते हैं । इसलिए उनकी विधाओं का अलगाव तथा वर्गीकरण कहीं–कहीं टूटता नज़र आता अै किन्तु यह उनके साहित्य की कमजोरी कतई नहीं लगती, बल्कि लोक–संपृक्ति का परिचायक बनता है ।

परसाई ने करीब ३०० निबंध लिखे हैं । इनमें कुछ विचारात्मक कुछ ललित निबंध हैं । विषय के दृष्टिकोण से उन्होंने समकालीन जीवन के हर क्षेत्र राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक को अपने सृजन की परिसीमा में सम्मिलित किया है । विषय की व्याप्ति के दृष्टि से परसाई का निबंध–साहित्य बेजोड़ है । समकालीन समाज के यथार्थ को गंभीर दृष्टि से हर अंतर्विरोधी की पड़ताल की है ।उनके निबंधों में विवरण नहीं विश्लेषण भी है चेतना को चेतनशील बनाने का उपक्रम भी हैं ।

परसाई का निबंध साहित्य समकालीन यथार्थ के साथ सरोकर रखनेवाला है । जहाँ दुनिया का हर रंग है, हर चित्र है पर दुनिया रंगीन नहीं है और न हर चित्र मन को लुभावनेवाला है किन्तु यह दुनिया स्याह की तूली से रंगी हुई है तथा जो चित्र हैं, वह हमारे विकलांग समय व समाज के साथ सरोकर रखनेवाला है ।

परसाई के वैचारिक निबंधों का सामाजिक व सांस्कृतिक सरोकारों से जुड़ा यथार्थ बारीकी से उजागर हुआ है । हिन्दी साहित्य जगत को एक ऐसा रचनात्मक सृजनकार मिला जिसे भारतीय जीवन यथार्थ की गहरी पैठ थी । स्वातंत्र्योत्तर भारत के ऐसे स्याह चेहरे की पहचान कराते हैं जो मोह–भंग से गुजरते हुए अंतर्द्वन्द्व से ग्रस्त है । एक और पढा– लिखा, अवसरवादी, सुविधाभोगी, संघर्ष से कतरानेवाला, सामाजिक मर्यादाओं की झुठी चिंता से ग्रस्त मध्यवर्ग तथा आम आदमी भी है, कहीं जिंदा रहने की लडाई है तो कहीं संपन्नता बनाये रखने की लडाई है । परसाई ने भारत की यथार्थ छबी खिंची है जिनमें–"एक कसमसाता छटपटाता हुआ भारत है जिसे एक और छद्म भारत ने दबोच रखा है । दबोचने वाला और दमित दोनों भारत सक्रिय है । दोनों के बीच निरंतर दाँवपेंच चल रहे हैं ।"[१] परसाई शाश्वत साहित्य के बजाय वर्तमानता को अपने लेखन का मूल्य बनाते हैं ।

परसाई के साहित्य में राजमर्रा उस आम आदमी के जिदंगी से जुडी समस्याओं को बार–बार उठाकर आम आदमी के संघर्ष को महत्त्व दिलाना उनका मकसद है । 'गेहूँ का सुख' निबंध में असुविधाओं ग्रस्त परिवार के लिए तीन बोरे गेहूँ कितनी सुरक्षा देते है । आज के भारत का सच्चा चित्र खिंचा है आम आदमी का–"गेहूँ ,

चावल, चीनी, मिट्टी का तेल आदि ××× दुकानों की लंबी कतारे देखिए ।....कतारे कडी धूप में खडी होती हैं । आगे–पीछे होने के लिए झगडा, झंझट, गाली–गलौच, चालाकी, बेईमानी होती है । इस अनुभव में पसीना बहता है, धूप लगती है, बूढ्ढे–बुढ़ियों के पैर थरथराते हैं । ××× यह आँखों देखा हाल ही नहीं है, वह कतार में खड़े आदमी की अनुभव कथा भी है ।"[२] ये कतारों का सिलसिला अभी बरकरार है । आम आदमी के लिए गेहूँ के तीन बोरे कितने मायने रखते है उसका विशिष्ट चित्र खिंचा हैं । आम आदमी अभावों में जीते–जीते इतना अभ्यसत हो चुका है कि अभाव की पूर्ति हो जाने पर भी उसे विश्वास नहीं होता कि कुछ समय के लिए अभाव मिट गया है ।

परसाई भूख, पीड़ा, रोज जिंदा रहने की कशमकश के अनुभव से गुजरे है । इसलिए वे आम–आदमी के जरूरी सरोकारों में शामिल है । 'अन्न की मौत' नामक निबंध में अन्न का संकट कैसे महँगाई रूपी राक्षस को जगाता है तथा आम जनता महँगाई से कैसे पिसती है आज यह बात इतनी ही प्रासंगिक है । आज भी यही स्थिति है आम आदमी अन्न के लिए तड़प रहा हैं दूसरी और मुनाफाखोरी और कालाबाजारी के कारण अन्न गोदामों में सड रहा है । इस परसाई पर लिखते है–"हे भारत भाग्यविधाता, पंजाब, सिंध, गुजरात, मराठा, द्राविड, उत्कल, बंग–सब जगह अन्न को मारकर दफना दिया गया । कोटि–कोटि नर–नारी अन्न संकट के सूत्र में बंधकर एक हो गये है । भूखमरी और भ्रष्टाचारी हमारी राष्ट्रीय एकता सबसे ताकतवर तत्व बन गए हैं ।...कैसी अद्‌भूत एकता है । पंजाब का गेहूँ गुजरात के कालाबाजार में, मध्यप्रदेश का चावल कलकता के मुनाफाखोर के गोदाम में भरा है । ...मुनाफाखोरी, कालाबाजारियों, भ्रष्टाचारियों ने मिलकर राष्ट्र को एक कर दिया ।"[३] ये है आज के भारत की एकता जहाँ आम–आदमी हररोज कुआँ खोदकर पानी पीता है ।

परसाई ने हमारे भारतीय समाज के वर्ग वैषम्य को भी देखा है । मध्यम वर्ग महँगाई को रोता है फिर समझौता कर लेता है । एक चित्र खिंचा है–"महँगाई को रोयेंगे, लेकिन दीवाली ठाट से ही मनाएँगे । जैसे–जैसे महँगाई बढती है, वैसे–वैसे उत्सव बढ़ते हैं । ××× पिछले साल भी दीवाली पर रोशनी और धूमधडाका था, महँगाई बढी तो डयोढा हो गया । ...महँगाई का रोना रोते है उधर देखों–कीमती साडियों की दुकानों पर, आभूषणों की दुकानों पर, महँगे कपडों की दुकानों पर कोस्मेटिक की दुकानों पर भीड लगी है । कहाँ बढी है गरीबी ? किनके लिए बढी है ? वे कौन है जिनके लिए महँगाई उनकी समृद्धि का कारण है ।"[४]

वर्तमान में यह स्थिति बिल्कुल प्रासंगिक है । भारत का एक ऐसा चेहरा है जो सजा–संवरा हैं । वहाँ न भूखे है न चिंता, महँगाई का राक्षस भी इनका कुछ नहीं बिगाड़ सकता । यह वर्ग वैष्मय की छबी भयावह हैं ।कहीं महँगाई से लोग फाके में जीते है तो कहीं सम्पन्नता का नंगा नाँच है । कहीं गुड की चाय पीनेवाले है महीं जनता का खून चूसा जा रहा है । इस खाई को मिटाना मुशिकल लगता है । जिसके लिए गाँधीजी का विकेन्द्रिकरण का रास्ता अपनाना होगा ।वर्ग–वैष्मय पर सही लिखा है–"एक जीवित रहने का संघर्ष है और एक सम्पन्नता का संघर्ष है ।"[५] यह संघर्ष भारतीय समाज का यथार्थ सरोकार था, और रहेगा ।

परसाई अपने निबंधों में पौराणिक मिथकों का ऐसा उपयोग करते हैं कि उनका अर्थ उलट जाता है, और आम आदमी के सुख–दु:ख से भी जोड़ देते हैं । 'राम का दु:ख और मेरा' शीर्षक निबंध में ऐसा ही प्रयोग किया है । यहाँ राम के दु:ख से किरायेदार का दु:ख बडा है हम जानते है कि हिन्दुस्तान की बडी आबादी फूटपाथों पर, रेल्वे स्टेशनों, बस अड्‌डों, ओवरब्रिजों, फूटपाथों या किराये का मकान में दम तोड देती हैं । आज कल मकान भी दो तरह के रहते हैं रहने के और किराये पर देने के । किराये के मकान वैसे ही होते है–परसाई ने लिखा हैं–"घर

में इतना पानी भर जाता है कि कभी सोचता हूँ कि अगर फर्श पत्थर का न होता तो, तो इन कमरों में धान बो देता ।"[६] यहाँ किरायेदार की मजबूरी व लाचारी राम के दु:ख से बडा है, मिथकीय चरित्र वर्तमानता से जुड़कर नया अर्थ धारण कर लेता है । राम के माध्यम से किरायेदार का दु:ख व्यंजित होता है इस संदर्भ में डॉ. वीरभारत तलवार ने उपयुक्त ही लिखा है–" राम का दु:ख और मेरा में खुद किराएदार बनकर परसाई किराएदार के दु:ख को मनोरंजक बनाकर पेश करते हैं । लेखक सोचता हैकि अगर तुलसी के राम किरायेदार होते तो वर्षा ऋतु में सीता को याद बरने के बजाय लक्ष्मण को टपकती हुई छत की मरम्मत का कुछ इंतजाम करने के लिए भेजते । लक्ष्मण बाण मारकर बादलों को छितरा देता य मकान मालिक का सिर काट लेता ।××× इस प्रवृति के कारण जिन स्थितियों में क्रोध आना चाहिए, वहाँ क्रोभ भी नहीं आता ।"[७] परसाई राम के मिथकीय चरित्र को यथार्थ दुनिया से जोडते है, तथा मिथक का जन भी करते हैं । उनका क्रोध पैदा करना नहीं किरायेदार की मज़बूरी दिखाना है ।

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज के सरोकारों को मिथकों के माध्यम से उजागर किया है ।आज पूराने आदर्श विकृत होकर षडयंत्रों, रूढियों से ग्रस्त हो गये है । उसका चित्रण अपने निबंधों में किया है । 'कंधे श्रवणकुमार के' निबंध में श्रवणकुमार मातृ–पितृ भक्त, आदर्श पुत्र, सेवा त्याग आदि पौराणिक मूल्यों के प्रतिमान है । आज यह प्रतिमान समाज के सरोकारों से विलग हो चुके है । आज शोषक परजीवी शक्तियाँ समाज में प्रवेश कर चुके है । श्रवणकुमार के मिथक का दुरूपयोग कर रही है, परसाई उसके खिलाफ हैं । श्रद्धा, सम्मान, पूजा–भावना स्वार्थ साधने के साध्य है आज। श्रवणकुमार कोई बनना नहीं चाहता पर व्यवस्था चाहती है श्रवणकुमार पैदा किए जाए–"कितनी काँवडे है, राजनीति में साहित्य में, कला में, धर्म में, शिक्षा में । अंधे बैठे है और आँखवाले उन्हें ढो रहे हैं ।"[८] इन काँवडों को अनेकों श्रवणकुमार ढो रहे हैं । कहीं मजबूरी में या कुछ फायदे की अपेक्षा से बिना कोई सवाल उठाये थोथे आदर्शो को ही सच्चे जीवन–मूल्य मान लिया है । श्रद्धा, सम्मान का आज गलत फायदा उठाया जा रहा है । परसाई मिथकीय चरित्रों के द्वारा लायी विकृत आदर्शीकरण के प्रति सवाल उठाते हैं ।

भीष्म जैसे तेजस्वी, आदरणीय, ज्ञानी, शक्तिशाली होते हुए भी दयनीय है । परसाई अंधी स्वीकृति, भक्ति को अस्वीकार करने का स्वर देते है । समझदारी पर जमी हुई रूढिवादिता की शिला को तोड़ने की समझ लोगों में पैदा करने की अनिवार्यता है । जो–" ऐसी गुरूभक्ति को अस्वीकार करता है जिससे द्रोणाचार्य एकलव्य का अँगूठा कटवा ले, ऐसी पितृभक्ति को अस्वीकार करता है जिससे मोरध्वज खुद स्वर्ग भोगने के लिए पुत्र को आरे से चिरवा दे, ऐसी पतिभक्ति को अस्वीकार करता है । जिसमें मृत पति के शव के साथ युवा पत्नी को जिंदा जल जाना पड़े ।[९] यह अस्वीकार न तो अशिष्ट होगा, अधर्मी होगा या अवज्ञापरक बल्कि विकृति को काटने वाली सच्ची दिशा होगी ।

परसाई मिथकीय चरित्रों के माध्यम से मानवीय स्वभावों का स्वार्थीपन, पाखंडपन, छद्‌मवेशी , दिखावा और बाह्यप्रदर्शनकारी समाज के यथार्थ जगत को उजागर करते हैं । और मिथकों के माध्यम से सवाल उपस्थित करते हैं । 'नीलकण्ठ' शीर्षक निबंध में 'शंकर' के मिथकीय चरित्र से नीलकण्ठी स्वभाववाले लोगों की प्रकृति उजागर करते हैं । हम जानते है समुद्रमंथन की घटना से हलाहल विष सृष्टि को बचाने हेतु पी गये । किन्तु कण्ठ नीला क्यों होने दिया क्योंकि नील्कण्ठ दिखाने का लोभ शंकर नहीं पचा पाए । शंकर के मिथकीय चरित्र से परसाई ने वर्तमान समाज में दिखावे और बाह्यप्रदर्शन पर मरनेवाले नीलकंठियों पर व्यग्यात्मक अभिव्यक्ति दी है । "नील कण्ठता एक बडा आकर्षण है अपनी कोशिश यह होती है कि जहर तो कम से कम पिये पर कण्ठ अधिक से अधिक नीला हो । और कोई तो गले पर नीली स्याही पोतकर 'नीलकंठ' बने फिरते है ।"[१०] यह है

आज के समाज का यथार्थ चित्र, चाहे नेता, मंत्री, अधिकारी या सामान्य व्यक्ति क्यों न हो हर किसी को थोडा बहुत कार्य करके अधिक नाम कमाना है । बाहर से सब हरे दिखाई देते हैं भीतर से कालापन धारण किये रहते है ।वस्तुत: देखा जाता है कि व्यक्ति अपने दु:ख और संघर्ष के लिए सहानुभूति और स्वीकृति चाहता है । किन्तु आज समाज इतनी हद तक गिरा है कि दु:ख और संघर्ष का भी ढोंग किया जाता है ।

वर्तमान समय में अपने कोई स्वजन की मृत्य जैसे प्रसंगों में भी दिखावा और पाखण्ड के हिस्से बनते जा रहे है । ये नकली दु:ख का व्यापार, कारोबार चलानेवाले ढोंगी समाज के विश्वास की नीवों को निरंतर कमजोर कर रहें है । और असली हकदार हाशिए पर धकेल दिये जाते हैं । दु:ख के आवरण ओढे करूणा और सहानुभूति की चोरी करनेवाले स्वार्थियों को फटकारते हुए, इस प्रवृति पर समाज के लिए चिंता भी जताते है । परसाई लिखते है–"दु:ख का ऐसा गर्व मुझे बहुत गलत लगता है । या तो जहर पियो मत, यदि पीना पडे तो दूसरों के मंगल के लिए स्वेच्छा से पी लो, तो कण्ठ नीला किए मत घूमों । पर यहाँ तो मैं दु:ख का व्यापार फैला देखता हूँ ।...××× समर्थ होकर भी करूणा जैसी मूल्यवान, लोक मंगलकारी भावना को खींचना सरासर चोरी है, धोखा है । ××× जमाने में दुहरा शोषण चल रहा है– आदमी की रोटी तो छीनी जाती है, उसके हिस्से की करूणा भी छीन ली जाती है । शंकर के नाम पर एक पक्षी ही 'नीलकण्ठ' बना फिरता है और श्रद्धालुओं की श्रद्धा–भक्ति पा लेता है । आसपास नीले कण्ठ के परिन्दे उडते देखता हूँ और इनकी भीड में वास्तव में विषपान करनेवाला बेचारा बिसी कोने में दुबका खडा रहता है ।"[११]

परसाई हमेशा आम–आदमी के दु:ख, शोषण को देख चिंतित दिखाई पड़ते है । आम–आदमी लगातर पिसते हुए भी अपने दु:ख का कभी महिमामंडन किया न तो वह छल–छद्म का संघर्ष करता है । परसाई अपने निबंधों में इसी छल छद्मविहिन आम आदमी के साथ सरोकार रखते है । परसाई के रूप में हिन्दी साहित्य को ऐसा रचनात्मक मानस मिला, जिन्होंने धरातलीय हिन्दुस्तानी स्वातंत्र्योत्तर मोहभंगी द्वन्द्वग्रस्त ऐसे चेहरों से पाठकों को पहचान कराते हैं । वर्तमानता की सही पहचान, सटीक समझ व संवेदना परसाई के पास है जो अन्य समकालीन रचनाकारों के पास नहीं दिखाई देती ।परसाई रोजमर्रे से संघर्षशील आम–आदमी के मामूलीपन को वे अपने साहित्य में प्रतिष्ठित करते हैं । यह रोजमर्रा आम जनता की कोई बहुत बड़ी धार्मिक वर्ग की तरह उच्च आकांक्षा नहीं होती बल्कि सिर्फ जीवित और बचे रहने की लडाई से वह जूझता रहताा है । वे आम आदमी से जुडे मुद्दों को उठाते है और उनके संघर्षपूर्ण जीवन की भयावह तस्वीरें उनके यहाँ मिलती हैं । परसाई के निबंधों में ही नहीं उनके समग्र साहित्य में सामाजिक व सांस्कृतिक सरोकारों से जुडा समकालीन यथार्थ बडी बारीकी और व्यंग्यात्मक अभिव्यक्ति के साथ उजागर हुआ है ।

संदर्भ संकेत

१.परसाई हरिशंकर, 'कहाँ है भारत भाग्यविधाता ?', परसाई रचनावली–४, पृ–२४०

२. त्रिपाठी विश्वनाथ, 'देश के इस दौर में', पृष्ठ–२१

३. परसाई हरिशंकर, 'अन्न की मौत ', परसाई रचनावली–३, पृ–९२

४. परसाई हरिशंकर, 'हस्ती मिटती नहीं हमारी', परसाई रचनावली–४, पृ–१४८,१४९

५. परसाई हरिशंकर, 'अपनी–अपनी बिमारी', परसाई रचनावली–३, पृ–१४६

६. परसाई हरिशंकर, 'राम का दु:ख और मेरा ', परसाई रचनावली–३,पृ–१६

७. तलवार,वीरभारत, सामना,पृष्ठ–१९६

८.परसाई हरिशंकर, 'कंधे श्रवणकुमार के', परसाई रचनावली–३, पृ–२०

९.त्रिपाठी विश्वनाथ, 'देश के इस दौर में' पृ–२८

१०. परसाई हरिशंकर, 'नीलकण्ठ', परसाई रचनावली–३, पृ–१६६

११. वही, पृष्ठ–१६३,१६४

મહિલા સશકિતકરણના સંદર્ભમાં શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત મહિલાઓનો મુલ્યાંકનાત્મક અભ્યાસ

7

ડો. જીજ્ઞેષ બી. તાળા,
એમ.એસ.ડબલ્યુ, પીએચ.ડી
આસી. પ્રોફેસર
સમાજકાર્ય વિભાગ, કચ્છ યુનિ.ભુજ

સમાજમાં વસનાર લોકોના પારસ્પરિક સંબંધ દ્વારા સમાજનું નિર્માણ થાય છે. જેમાં સમાનતા અને ભિન્નતા બંને હોવું આવશ્યક છે. જોકે તાર્કિક દષ્ટિથી સમાનતા અને ભિન્નતા બન્ને એક બિજાથી સંબંધીત છે. વાસ્તવમાં સમાનતા અને ભિન્નતાને સમજવા એક–બિજાના સબંધો એ મહત્વનો આધાર છે. આ બન્નેના સબંધને પરીવારના ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. મનુષ્યના સામાજિક જીવનની શરૂઆત પરીવાર દ્વારા જ થઈ છે. સ્ત્રી પુરૂષ જે સમાજનું નિર્માણ કરે છે, તે એક બિજાથી સમાન પણ હોય છે અને સાથે સાથે ભિન્ન પણ હોય છે. પુરૂષ અન્ય પુરૂષ સાથે મળીને પરીવાર નથી બનાવી શકતો અને ન તો સ્ત્રી બીજી સ્ત્રી સાથે મળીને પારીવાર નિર્માણ કરી શકતી. એટલે કે કુટંબ રૂપી સમાજની રચના માટે એ જરૂરી છે કે તેની રચના કરવાવાળા પુરૂષ અને સ્ત્રી બંને હોય, સ્પષ્ટ છે કે સમાનતા અને ભિન્નતા બંને જ સમાજ માટે આવશ્યક તત્વ છે.

પરીવારમાં સ્ત્રી પુરૂષ બંને મળે છે તેમની વિષમતા જૈવકીય છે. એક પત્નિ છે બિજો પતિ છે, વ્યાપારમાં એક ધનવાન પરંતુ ક્રિયાહિન અને બીજો નિર્ધન પરંતુ ક્રિયાશીલ વ્યકિત મળે છે. તેમની વિષમતા આર્થિક અને સામર્થયના સંબંધમાં છે. આજ રીતે શકિત અને સામર્થ્ય બંને એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી જ શકિત, સામર્થ્ય, રૂચી વગેરે વિષમતાઓને કારણે મનુષ્યોનો મેળ થાય છે. આદાન–પ્રદાન થાય છે અને સમાજ આગળ–આગળ વધતો જાય છે. આ સમાનતા અને ભિન્નતાને કારણે શ્રમ વિભાજનનો ઉદય થાય છે.

શ્રમ વિભાજન અંતર્ગત પ્રત્યેક વ્યકિત પોતાની યોગ્યતા, આવડત અને ઈચ્છા અનુસાર કોઈ કાર્ય કરે છે. આ શ્રમ વિભાજન થી સમાજ ઉન્નતિના પથ પર અગ્રેસર થાય છે. માટે જ સમાજની આધારભૂત વિશેષતાઓમાં સમાનતા અને ભિન્નતા આ બન્નેનું હોવું અતિ આવશ્યક છે.

સમાજમાં સહયોગ એક મુખ્ય અને આવશ્યક તત્વ છે. સહયોગના અભાવમાં કોઈપણ સમાજના અસ્તિત્વની કલ્પના પણ નથી કરી શકાતી. પ્રારંભ કાળથી જ માનવ એકલો પોતાની જરૂરીયાતોની પૂર્તિ નથી કરી શકતો. તેથી જ કહેવાય છે કે સહયોગ સફળતાની ચાવી છે. પરીવારમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ એક–બિજાના સહયોગથી જીવન વ્યતીત કરે છે. પરંતુ સમાજનું વર્તમાન સમાજનું ચિત્ર કઈક અલગ છે. આજની સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર પરિવાર સુધી સિમિત નથી, પરંતુ તેને પોતાના કાર્ય સ્થળપર અનેક સ્વરૂપમાં પોતાની જવાબદારી નિભાવવી પડે છે. આ રીતે એક જ સ્ત્રીને એક જ દિવસ માં અનેક પ્રકારની ભૂમિકા નિભાવવી પડે છે. આજકાલની કામકાજી મહિલાઓનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત થઈ ગયુ છે. એટલે સ્પષ્ટ છે કે સ્ત્રી શકિત રૂપા છે, જગત જનની છે.

સ્ત્રીના સબંધમાં એ પણ કહેવાય છે કે આ પૃથ્વીની સમાન ક્ષમા, સૂર્યની સમાન તેજ, સમુદ્રની સમાન ગંભીરતા, ચંદ્રની સમાન શીતળતા અને પર્વત સમાન ઉચ્ચતાના એક સાથે દર્શન સ્ત્રીમાં થાય છે.

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જ્ઞાન મળે છે કે સ્ત્રી તરફ વૈદિક કાળથી જ પુરતી જાગૃતતા હતી અને શિક્ષીત સ્ત્રીનું સમાજમાં સન્માનજનક સ્થાન હતું. એ સમયની અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓ પણ ઉલ્લેખનીય છે. જેમકે ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અરુંધતી વગેરે. મધ્યકાળમાં સ્ત્રી શિક્ષા તરફથી સમાજનું ધ્યાન હટી ગયુ. મોગલોના આક્રમણ બાદ ભારતવર્ષમાં પરદા પ્રથા વધી, પરીણામ સ્વરૂપ સ્ત્રી શિક્ષણ ઓછુ થયુ. દેશી રાજાઓના અંદરો અંદરની લડાઈઓના કારણે સ્ત્રી શિક્ષણ તરફ ઉદાસીનતા વધી. ૧૯મી સદીમાં જાગૃતતાની પ્રવૃતિનો પ્રભાવ પડવાને કારણે મહીલાઓ સબંધીત પરંપરાગત વિચારધારાઓ જેમકે બાળ વિવાહ, સતિપ્રથા, પરદા પ્રથા વગેરે ધીમે–ધીમે સમાપ્ત થવા લાગી અને સ્ત્રી શિક્ષણનો પ્રચાર પ્રસાર થવા લાગ્યો. આજે તો દરેક ક્ષેત્રમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓની પ્રગતી વધી રહી છે. દરેક વ્યવસાય એટલે સુધીકે સેના, પોલીસ, વહીવટ, રેલ્વે, હવાઈ સેવા, વાહન સેવામાં સ્ત્રી પ્રવેશ કરી રહી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ સ્ત્રીઓની પ્રગતી નોંધનીય છે.

આજની શિક્ષિત મહીલાઓ સમર્થ છે, અને આત્મનિર્ભર પણ છે. શિક્ષિત મહીલાઓ તર્કશીલ અને સ્પષ્ટ વિચારસરણી ધરાવતી થઈ છે. તે પોતાના પતિને દરેક સ્તર પર સહયોગ આપવા માટે સક્ષમ બની છે.

શિક્ષણ સ્ત્રીની આંર્તદ્રષ્ટિને જાગૃત કરે છે, તેવી જ રીતે દૂર દ્રષ્ટિને પણ વિકસીત કરે છે. વ્યકિત ને જાગૃત અને આત્મનિર્ભર બનાવે છે. તેના રોજબરોજના કાર્યોને સુગમ અને સુવિધા પૂર્ણ બનાવે છે. તે જ શિક્ષણના અભાવમાં સ્ત્રી ને દરેક પગલે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. અશિક્ષિત સ્ત્રી સામે કયારેક કયારેક મોટી વિડંબનાઓ આવી પડે છે. શિક્ષિત ઘરેલુ સ્ત્રીઓ નવરાશનો સમય ભણવા–લખવામાં વ્યતિત કરે છે. જેનાથી તેનામાં જ્ઞાન વૃધ્ધી પણ થાય છે, અને મન બદલાવ પણ થાય છે, પરંતુ અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે સમય કાઢવો એક સમસ્યા બની જાય છે. તેમને પોતાની ઝીદગી આડોશ પાડોશના ભરોસે કાઢવી પડે છે અને જયારે આર્થિક બાબતે સમસ્યા ઉભી થાય છે ત્યારે તેમને પોતાના હાથ પગ સિવાય અન્ય કોઈ સહાય દેખાતી નથી, તેમને બે ટાઈમની રોટલી માટે ઘણી મહેનતવાળુ કામ કરવું પડે છે.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તી પછી સમાજમાં જે નોંધનીય પરિવર્તન થયુ છે તેમાં સ્ત્રીઓ મુકિત પણ એક છે. બદલાતી આર્થિક સ્થિતીને કારણે સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને નોકરીની દિશામાં પણ મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થયુ છે. પરીવારની આર્થિક સ્થિતી નબળી થવા પર અથવા આત્મનિર્ભર અને સમર્થ બનવા માટે સ્ત્રીને ઘરની ચાર દિવાલમાંથી બહારની દુનિયાના કર્મક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરવું પડયુ છે. ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓતો ઘણા સમયથી અર્થોપાર્જનમાં સંલ્ગન છે. તેમના પિતા અને પતિ તેમની દિવસ ભરની મહેનતની કમાણી દારૂ પીવામાં ખર્ચ કરી દે છે, અને જરા પણ સંકોચ નથી રાખતા.

નોકરી કે શ્રમ કરતી સ્ત્રીઓમાં શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બંને વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. તેમની પોતાની અનેક સમસ્યાઓ છે. ઘર અને બહારની બન્ને જવાબદારી તેમને નિભાવવી પડે છે, કામ કરતી મહીલાઓની સ્થિતિ ચકકીમાં ફસાયેલા દાણા જેવી હોય છેં પોતાનું અસ્તિત્વ તે બચાવી શકતી નથી તેને પોતાના માટે પણ સમયને શોધવો પડે છે. દા.ત.. એક લેકચરર તરીકે કામ કરતી મહીલા પાસે સમય રહેતો નથી, સવારે ઉઠીને બાળકોને તૈયાર કરીને શાળાએ મોકલે છે પછી પોતે તૈયાર થાય છે તૈયાર થતા જ નોકરાણીને તે આદેશ આપે છે. નાસ્તો કરતા કરતા જ તે પોતાનો લેકચર તૈયાર કરે છે પછી પોતે કામ પર નીકળી જાય છે કામ પર જતી વખતે વાહન–વ્યવહારની તકલીફ ભોગવે છે, સાંજે થાકીને ઘેર આવે પછી બાળકોને ભણાવે છે, ઘરમાં રસોડાના સામાનની ચિંતા કરે છે, સાંજના જમવાની તૈયારી કરે છે, મહેમાનો ને સંભાળે છે અન્ય જરૂરી વ્યવહારો કરે છે. આ રીતે પોતાના માટે સ્ત્રી પાસે સમય બચતો નથી. આ રીતે કામ કરતી મહીલાઓને અત્યંત માનસીક તણાવ ભોગવવો પડે છે. તેને ઘરની સાથો સાથ પોતાના કાર્યાલયના કાર્યો પણ કરવા પડે છે, વર્તમાન મોંઘવારી, મોજશોખ બન્ને વચ્ચે તે તાદાત્મય કેળવે છે અને તેમા પણ જો પતિ દારૂ પીતો હોય તો સ્ત્રીની બધી કમાણી ઘરના બે છેડા ભેગા કરવામાં જ વપરાય જાય છે.

ગરીબી રેખા નીચે જીવન પસાર કરવાવાળા પરીવારોની સ્ત્રીઓ તો શિક્ષણ અંગે વિચાર પણ કરતી નથી ઘણા ક્ષેત્રોમાં બાળ લગ્નથી પીડીત મહિલાઓ અબોધ કાળમાં જ સુહાગન બની જાય છે, અને સાસરે જઈને 'વહુ'ના રૂપમાં દાસી બની જાય છે. સ્ત્રીની ફરજ બાળકો પેદા કરવા, મોટા કરવા અને ઘરની સંભાળ રાખવાની છે. આટલું શિક્ષણતો સ્ત્રીને તેની બહેન અથવા માતા પાસેથી મળી જાય છે માટે સમાજ એવું માનેછે કે સ્ત્રીએ શાળા શિક્ષણ મેળવવાની જરૂર નથી. જયારે સ્ત્રીનો બધો સમય પેટની આગ શાંત પાડવામાં અને પરીવાર ને ગરીબીમાંથી બહાર લાવવામાં જ જતો હોય ત્યાં સાક્ષરતા અને શિક્ષણ વિશે વિચારવાનો સમય કોને હોય છે?

અહીં "મહિલા સશકિતકરણના સંદર્ભમાં શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત મહિલાઓનો મુલ્યાંકનાત્મક અભ્યાસ" આ સંદર્ભે ૫૦ મહિલાઓ પર થયેલ થયેલ એક સર્વેમાં સંશોધનકર્તાને નીચે પ્રમાણે વિગતો જાણવા મળેલ છે.

પ્રાપ્ય માહિતી અનુસાર કુલ મહિલાઓ પૈકિ શિક્ષિત કરતા નિરક્ષર મહિલાઓ સંયુકત કુટુંબમાં વધારે પ્રમાણમાં રહે છે. ખોરાકને જમતા પહેલા ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવાની ટેવ નિરક્ષર મહિલાઓ કરતા શિક્ષિત મહિલાઓમાં વધારે જોવા મળે છે. જમતી વખતે હાથ ધોવાની ટેવ નિરક્ષર મહિલા કરતા શિક્ષિત મહિલાઓમાં વધારે જોવા મળે છે. મહિલાઓના કુટુંબમાં સભ્યોમાં જમતી વખતે હાથ ધાવાની ટેવ નિરક્ષર મહિલાઓના કુટુંબના સભ્યોના પ્રમાણમાં વધુ જોવા મળે છે. ઉંચેથી પાણી પીવાની નિયમીત ટેવ ધરાવતી મહિલાઓમાં સાક્ષર મહિલાઓ આગળનું સ્થાન ધરાવે છે. બધી જ સાક્ષર મહિલાઓ શાકભાજીને પાણી દ્વારા નિયમીત સાફ કરે છે, જયારે તેના કરતા અડધા ભાગની નિરક્ષર મહિલાઓ એવી છે જે શાકભાજી પાણી દ્વારા નિયમીત સાફ કરે છે. નિરક્ષર મહિલાઓ કરતા બમણી સાક્ષર મહિલાઓ ઘરમાં બધા પ્રકારના શાકભાજીનો નિયમીત ઉપયોગ કરે છે. નિરક્ષર મહિલાઓમાંથી કોઈ જમવામાં સલાડનો ઉપયોગ નિયમીત કરતી નથી જયારે મોટા ભાગની સાક્ષર મહિલાઓ જમવામાં સલાડનો ઉપયોગ નિયમીત કરે છે. મોટાભાગની સાક્ષર

મહિલાઓ ટોયલેટ–બાથરૂમની સફાઈ માટે ફિનાઈલનો ઉપયોગ નિયમીત કરે છે જયારે બહુજ ઓછી નિરક્ષર મહિલાઓ એવી છે જે નિયમીત ફિનાઈલનો ઉપયોગ કરતી હોય. સપ્રમાણ મહિલાઓ એવી છે જે ચાલવા જતી નથી અને તેમાં સાક્ષર તથા નિરક્ષર મહિલાઓનું પ્રમાણ સમાન જોવા મળે છે. રસોઈ માટે એલ્યુમિનીયમના વાસણોનો કયારેક ઉપયોગ કરવા વાળી મહિલાઓના પ્રમાણમાં જોઈએ તો નિરક્ષર મહિલાઓ કયારેક એલ્યુમિનીયમના વાસણોનો ઉપયોગ કરતી નથી. નિયમીત ઉપવાસ કરતી મહિલાઓમાં સાક્ષર મહિલાઓ કરતા ત્રણગણું પ્રમાણ નિરક્ષર મહિલાઓમાં જોવા મળે છે. સાક્ષર કે પછી નિરક્ષર કોઈ જ મહિલાઓ નિયમીત ખોરાક સિવાયના ઔષધો શરીરની ક્ષમતા વધારવા માટે ઉપયોગમાં લેતી નથી.

આમ આ સમગ્ર ચર્ચાને અંતે એટલુ કહી શકાય કે આજે સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણની ઘણી આવશ્યકતા છે. જે સમાજમાં ભણેલ દિકરી, વહુ, માં વગેરે હશે તે સમાજનો વિકાસ ખુબ ઝડપથી થશે. તેથી આજના સમયની આ તાતી જરૂરીયાત છે કે દિકરી ભણે તથા સમાજમાં સારૂ પ્રદાન કરી શકે તે માટે તેને અવકાશ પણ પુરો પાડવામાં આવે. આમ પણ આજના સમાજમાં જોઈએ તો એક દિકરીને નાનપણથી જ એક કરતા વધારે પાત્ર ભજવવાના થાય છે તે પોતે તો ભણે છે સાથે નાના ભાઈ ભાંડુંનું પણ ઘ્યાન રાખે છે,વળી ઘરમાં મમ્મીને મદદ કરવાની જવાબદારી પણ ખરી. તો આવા સમયમાં દિકરીને વધુમાં વધુ તક મળે અને તે સમાજને ઉપયોગી થાય તે માટે તેને પ્રોત્સાહન આપીએ તથા સ્ત્રીનું સન્માન કરીએ તો આપણો સમાજ ઝડપથી વિકાસ પામશે.

સંદર્ભઃ–

૧. સ્વામીનાથન, પદમીની(૨૦૧૩), વુમેન એન્ડ વર્ક, ઓરીએન્ટ બ્લેક સ્વાન પ્રાઈવેટ લીમીટેડ.

૨. સુગંધ લાલ (૨૦૧૧), મહીલા સશકિતકરણ, કૃણાલ બુક પબ્લીકેશન, દિલ્હી.

૩. એમ.એલ. રાજુ (૨૦૦૭), વુમેન એમ્પાવરમેન્ટ – ચેલેન્જીસ એન્ડ સ્ટ્રેટેજીસ, રીગલ પબ્લીકેશન, દિલ્હી.

8

‘ફેરો’ : જીંદગીમાં પડેલા ફેરાની વાર્તા

-હાર્દિક પ્રજાપતિ

અનુ-આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સુરેશ જોશી વાર્તા ફોરમ’માં ઘડાયેલા કેટલાંક વર્તાકારોમાં ડૉ. ભરત સોલંકીનું નામ નોંધપાત્ર છે. તેમણે તેમના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘રૂપાંતર’(૨૦૧૩)થી જ એક નવીનતમ વાર્તાકાર તરીકે ભાવકો અને વિવેચકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરેલું. ત્યાર પછી તેમની પાસેથી બીજો મળતો વાર્તાસંગ્રહ ‘કાકડો’(૨૦૧૭) છે. તેમાં વિષયવૈવિધ્ય અને અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય સુપેરે અનુભવાય છે. અહિ ‘કાકડો’ વાર્તાસંગ્રહમાં ‘કાકડો’, ‘રૂપાંતર’, ‘સખીરી! મેં તો પ્રેમ દિવાની’, ‘બાધા’, ‘બદલો’ વગેરે એમ કુલ ૧૪ વાર્તાઓ છે. આમાંની એક વાર્તા એટલે ‘ફેરો’. અહીં તેમની ‘ફેરો’ વાર્તાને આસ્વાદવાનો પ્રયત્ન છે.

‘ફેરો’નું મુખ્ય વિષયવસ્તુ જોઈએ તો ભડલી જેવા નાનકડા ગામનાં બ્રાહ્મણ દંપતિ રમણલાલ અને રેવાબેનના ફેરાની વાર્તા છે. અહીં પાંચ પાંચ દિકરીઓ ને છેવટે જન્મેલા પુત્ર કુળદીપકના વિકાસ માટે ભડલી પછાત લાગતાં વિકાસ કરવા આ દંપતિ લીંબડી ને પછી અમદાવાદ જેવા મહાનગરની વાટ પકડે છે. દિકરીઓ એક પછી એક પરણતી જાય, દિકરો ભણતો-ગણતો નોકરીએ ગોઠવાતો જાય, ને મનગમતી પલ્લવી સાથે પરણતો જાય, ને છેવટે એજ અમદાવાદ વિકાસને બદલે કુળદીપકના વિનાશનું કારણ બને, ને દંપતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં કુળદેવીનો એજ ફોટો ને જે બાળક તેડીને કે આંગળીએ વળગાડીને ગયા’તા તેને ફોટાની ફ્રેમમાં મઢીને પાછો લાવતા આ દંપતિ ફેરનો અનુભવ કરે તે આ ટૂંકીવાર્તાનું વિષયવસ્તુ છે.

આ વાર્તામાં સચોટ અને આસ્વાદમુલક પાત્રસૃષ્ટી ઉભી કરી છે. આ વાર્તાના મુખ્ય પાત્રો તરીકે સર્જકે રમણલાલ અને રેવાબેનને નિરૂપ્યા છે. વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી આ વૃદ્ધ દંપતિની આસપાસ વિષયવસ્તુ રચાયા કરે છે. અહીં આ પાત્રોની કરુણગાથા સતત ઘૂંટાયા કરે છે. તેમની જ વ્યથા, દુઃખ, દર્દ અને સમગ્ર જીવનની નિરર્થકતા, અર્થશૂન્યતા પ્રગટે છે. આ ઉપરાંત સંઘર્ષ અને કંકાશથી કંટાળેલો કુળદીપક, સંવેદન અને દયાહીન કુળદીપકની પત્ની પલ્લવી, પિતાનું સુખ ન પામેલો કુળદીપકનો પુત્ર ભાગ્ય, સતત ગરીબીમાં ઉછરેલી રમણલાલની પાંચ દીકરીઓ, ભડલી ગામના બધાનું હિત વિચારક રેવો પટેલ. રમીલા એ રેવાબેનની જોડકાની બહેન. આ બધા ગૌણપાત્રો આ વાર્તાને આગળ ધપાવે છે. આ દરેક પત્રોને લેખકે યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે.

આ વાર્તાના રસ અને રસનિરૂપણની વિષે વિચાર કરીએ તો આ વાર્તાનો મુખ્ય રસ વાર્તાકારે કરૂણરસને કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે. કેટલાક દ્રષ્ટાંતો જોઈતો :

‘રમણલાલે હાથમાં જાળવીને પકડેલું માતાની મુર્તિવાળું નાનકડું મંદિર હળવેથી હેઠે મુક્યું દીવાલના ટેકે ને તેની બાજુમાં જ રેવાબેને પોતાના સાત ખોટના એકના એક દીકરાનો ચાંદલો કરેલો ને સુખડનો હાર પહેરેલો ફોટો જાળવીને મૂક્યો ને પછી બંને ધીમે રહીને નીચે બેઠા’

(કાકડો પૃ.૪૪)

જયારે ફોન પર રમણલાલને કુળદીપકના સમાચાર મળતા ‘કુળદીપક ચિક્કાર દારૂ પીને બાઈક પર ઘરે આવતા ટ્રક સાથે અકસ્માત માં.......’, ‘રેવાબેનની આંખોમાં રડવા આંસુ જ નહોતા. ભડલી થી અમદાવાદ સુધીના યાત્રામાં પડેલા દુઃખોએ એટલું બધું રડેલા કે આંખોના કૂવા ક્યારનાય સૂકાઈ ગયા હતા. એમની ભયભીત સૂની આંખો માત્ર હવે આંસુ વગર રડતી હતી.’

(કાકડો પૃ.૪૭)

ફેરો વાર્તાની ભાષાશૈલી વિષે વિચાર કરીએ તો અહિ કેટલાક ઉત્તમ વર્ણનો વર્તમા બનતા પ્રસંગોને તાદૃશ્ય કરે છે. જેમ કે, વાર્તા ના આરંભમાં ધના પટેલ પોતાનું વર્ષોનું બંધ ઘર ખોલી આપે છે ત્યારનું વર્ણન: ‘ધના પટેલે છેવટે તાળું ન ખૂલતાં હથોડી મારી કે ફટ્ દઈને તાળું તૂટ્યું. આખ્ખું તાળું ને નકૂચો ભરભર ભુક્કો થઈ

જમીન પર વેરાઈ ગયાં. ધના પટેલે બારણાને હળવે હાથે ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વર્ષોથી બંધ બારણાને કારણે મિજાગરાએ કચવાટ કર્યો કડડડ. આગળ ધનો પટેલ ને પાછળ રમણલાલ ને રેવાબેનને પણ પ્રવેશ કર્યો. અંદરનો અંધકાર ને બંધિયારપણાની વાશ અકળાવનારા હતા.'

(કાકડો પૃ.૪૩)

રમણલાલના ગોરપદુ કે કર્મકાંડની આવક નું વર્ણન: 'રોજ રોજ સવારથી કોઈ ને કોઈ ગામ લગન, મરણ, સગપણ, કથા, કર્મકાંડ કરવા ચાલ્યા જાય. આવે ત્યારે થોડું રોકડ ને બીજુ અનાજ પોટકા બાંધી લેતા આવે. ઘરનાં બધાં ભેગાં થઈ કલાકોના કલાકો ગાળે ત્યારે પ્રસાદ, સોપારી, ફળફળાદિ ને અનાજ છૂટું પાડે.'

(કાકડો પૃ.૪૫)

ભાષાકર્મમાં સર્જકની અન્ય વિશેષતા જોઇએતો અલંકારો, કહેવતો, અને રૂઢીપ્રયોગોની છે જેમ કે 'ગમતો માં નો ખોળો'(ઉપમા), 'ઢોર જેવા ગમાર'(ઉપમા), 'બંનેની વચ્ચે ઘંટીના દાણાની જેમ પીસાતો કુળદીપક'(ઉપમા), 'એમની ભયભીત સુની આંખો માત્ર હવે આંસુ વગર રડતી હતી'(અતિશયોક્તિ) કેટલાંક રુઢિપ્રયોગો જોઈએ તો 'દીકરીતો તુલસી ક્યારો'. હવે કેટલીક કહેવતો : 'લેખમાં કોઈ મેખ મારી શકે ખારા?', 'એક માંડવે બે લગ્ન થાય, એકનું સુખ બીજી તાણી જાય'. લેખકે કેટલાંક દેશ્ય શબ્દપ્રયોગો કર્યા છે: 'દહ દહ વરહ', 'ભેંહ', 'ચંત્યા', 'હાળો', 'આયખા', 'ફૂણ'.

આ વાર્તામાં સંઘર્ષનું તત્વ વિશેષ આસ્વાદ્ય છે અહિ આંતર બાહ્ય બંને સંઘર્ષોનું નિરૂપણ વાર્તાકારે કર્યું છે બાહ્ય સંઘર્ષ તરીકે રમણલાલ અને રેવાબેનની આર્થિક સંકળામણ, પુત્રવધુ પલ્લવી સાથેનો સંઘર્ષ તેમજ બંનેના જીવનની નિયતી ગણો કે ભાગ્ય ગણો કે વિધાતાએ આપેલા સુખ દુઃખને સ્વીકાર લેતા મનોમન અનુભવતા આંતરિક સંઘર્ષ અહિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આંતરિક સંઘર્ષની પરાકાષ્ઠા કે પ્રતિબિંબ વાર્તાના અંતે બોલતા રમણલાલ અને રેવાબેન ના શબ્દોથી પડઘાય છે જેમ કે રમણલાલ બોલે છે, “મારો હાળો ફેરો પડ્યો” જ્યાં તેમનો કહેવાનો અર્થ અમદવાદનો ફેરો પડ્યો તેમ છે જયારે રેવાબેન બોલે છે, “હા પણ આખા આયખાનો ય” અહિ આંતર સંઘર્ષની પરાકાષ્ઠા જોઈ શકાય છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં ડૉ. ભરત સોલંકીની 'ફેરો' ટૂંકીવાર્તા એક નુતન વિષયવસ્તુને પ્રગટાવતી વાર્તા બને છે. 'ફેરો'શીર્ષક જ પ્રતીકાત્મક છે. આ જગતમાં દરેક મનુષ્યને ક્યાંકને ક્યાંક કોઈક ને કોઈક રીતે ફેરો પડવાનો અનુભવ થતો હોય છે. દરેક મનુષ્યને આ જગતમાં કંઇક પ્રસ્થાપિત કરીને યા કંઇક મેળવીને જવાની લાલસા હોય છે પણ જયારે કશું જ પ્રાપ્ત ન થાય, કંઈજ મેળવી ન શકાય ત્યારે લાચાર થયેલો મનુષ્ય આ દુનિયામાં પોતાને ધક્કો પડ્યો અથવા તો ફેરો પડ્યો એવી લાગણી અનુભવે એવો ભાવાર્થ આ શીર્ષકને સિદ્ધ કરે છે. વળી નવલકથાના વિષયવસ્તુ જેવા લગતા એટલે કે રમણલાલ અને રેવાબેનના સમગ્ર જીવનને નિરૂપતા આવાં વિષયવસ્તુને ટુંકીવાર્તાના લાઘવના સ્વરૂપમાં મૂકી આપવું એ પણ વાર્તાકાર તરીકે સર્જકની સિધ્ધી બને છે.

કાકડો (વાર્તાસંગ્રહ) ભરત સોલંકી
પ્રણવ પ્રકાશન
પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૭
મૂલ્ય: ૧૦૦ રૂપિયા

* * *

કચ્છ રાજ્યના વનસ્પતિશાસ્ત્રી : જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

9

સરોજ પી પોંકીયા
પી.એચ.ડી. સ્ટુડન્ટ
ઇતિહાસ અનુસ્નાતક વિભાગ
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી- રાજકોટ

કચ્છ ભોગોલિક વિવિધતાઓનો આ પ્રદેશસમગ્ર વિશ્વ માં તેના ખડકો,ભૂસ્તરીય ,સફેદ અફાટ મીઠુંનું રણ ,પ્રદેશ.મેદાનો ડુંગરાઓ ,નદી–તળાવો જેવી અનેક વિશિષ્ટ ધરાવે છે. કચ્છ ભારતના પશ્ચિમકઠે આવેલા છે.૨૨ અંશ -૪૪ થી ૨૪ અંશ ૧૪'-૧૫" ઉતર અને ૬૮ અંશ -૯'-૪૬" થી ૭૧ અંશ -૫૪'-૪૭" પૂવ –રેખાશ વચ્ચે આવેલા છે. તેની પૂર્વ –પશ્ચિમ તરફ ની લંબાઈ ૨૦૦ કી.મીની અને ઉતર- દક્ષિણ તરફની પહોળાઈ ૮૦ કી.મી જેટલી છે.રનનો વિસ્તાર ૨૧૨૬૫.૯૨ ચો.કી.મી જેટલો છે. ભોગોલિક સ્થિતિના કારણે ભારતના અન્ય ભાગોથી સાગરપારના વિશ્વના અનેક દેશો સાથેસંકળાયલો રહ્યો હતો.

પ્રાચીન.મધ્ય અને અર્વાચીન એમ ત્રણે કાળના વિવિધ ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.પણીનીની 'અષ્ટાંધ્યાપી' કચ્છનો 'કચ્છ' તરીકે થયેલો ઉલ્લેખ કચ્છ વિષે જૂનામાં જુનો ઉલ્લેખ માનવામાં આવેતો હતો કચ્છ જુદા-જુદા નામે જેમ કે જર્તદેશ,ભોજ્કાર,આભાર ,કુશદ્રીય,ભુજ્દેશ,ઊબ્રાટ,જળ વાળો પ્રદેશ,કચબાં જેવો આકાર ધરવતો પ્રદેશ કચ્છ તરકે ઓળખાવેલ છે.

આવા વિશિષ્ટતાથી ભરેલા કચ્છ રાજ્યમાં અનેક સંતો ,શુરવીરો ,દાનવીરો,સાહસિકો, વિપારીઓ,જીજ્ઞાસુઓને આ કચ્છ ધરતીએ જન્મ આપ્યો છે.એમના એક એવા કચ્છ રાજ્યના વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી થઇ ગયા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો જન્મ ઈ.સ ૧૮૪૮ (સંવત ૧૯૦૪ માં આસો સુદ દસમ એટલે કે વિજયાદશમીના દિવસે કચ્છ રાજ્યના લખપતમાં થયો હતો.તેના પિતા ધોળકામાં વૈષ્ણવ હવેલીમાં મુખીયાજી હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ગીર્નાના કુટુંબમાં જન્મેલા બાળકનું નામ જયકૃષ્ણ પાડવામાં આવ્યું.

તેમણે નાનપણમાં ગુજરાતી અભ્યાસ કરેલો અને અગ્રેજી તો ચોથા ધોરણ સુધી જ શીખેલા . જયકૃષ્ણ બીમાર પડ્યા એટલે તેમને મુંબઈ જવાનું થયું. ત્યાં પંડિત ભગવાનલાલ વનસ્પતિના ગુણદોષ જાણવાનો ધનો જ શોખ હતો.તેમની વનસ્પતિ નિષ્ણાત ડૉ.સુખારામ અર્જુન સાથે મુલાકાત કરાવી દીધી.તે દિવસથી જ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગરકાવથઇ ગયા. જયકૃષ્ણ વનસ્પતિના નમુના એકઠા કરતા.શાસ્ત્રોમાંથી તેમના નામ શોધતા સમાજ ન પડે તો પરખ માટે પુના કે કલકતા મોકલતા. તેની અથાગ મહેનતને કારણે તેમજ વનસ્પતિ પ્રમેને કરને દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનોમાં આહાર બન્યા.

રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મિ.મકેનોટનની ભલામણથી સંવંત ૧૯૪૨માં જયકૃષ્ણભાઈ ની પોરબંદર માં 'ક્યુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટસ્ એન્ડ ગાડર્ન્સ' તરીકે નિમણુંક થઇ. ત્યાં આખો બારડો ડુંગર તેમેણે પોતાના પગતાણે ખુંદી નાખ્યો બરડાના પાણામાં અને તેની ખીણો માં રખડી રખડીને પુષ્કળ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો.તેના અનુભવના નિચોડ સ્વરૂપે સંવત ૧૯૬૬મ 'બરડાની વનસ્પતિ' નામે અકે દળદાર ગ્રંથ બહાર પડ્યો. તે સમયે ગામડામાં અને શહેરોમાં તેમને 'ધોડાકુન'નામની જડીબુટ્ટી શોધી કાઢી અને અનેક દર્દીઓને રોગમુક્ત કર્યા હતા. તમણે પોરબંદર,રાજકોટ,ભાવનગર,અમદાવાદ,અને મુંબઈ વગેરે સ્થળો ચંદ્રકો અને માનપત્રો મળ્યા હતા. ઈ.સ્ ૧૯૨૧ માં તેઓ નોકરીમાંથી નિવૃત થયા હતા.

કચ્છના મહારાવ ખેંગારજી ત્રીજાના પ્રોત્સાહન થી આખા કચ્છમાં પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ કરતા ફરતા રહેતા.તેમણે સાગરકાંઠો,રણના મેદાનો,ડુંગરોની વનસ્પતિઓ એકઠી કરી અને અથાગ પ્રયત્નોથી 'કચ્છની સ્વ

સ્થાન ની વનસ્પતિઓ'નામનો સુંદર ગ્રંથ તેયાર કર્યો . તેમની વિવિધ રચનાઓ "વેદ્ય-કલ્પતરુ" 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન' જેવી

પત્રિકાઓમાં નિયમિતપ્રકાશિત થતી રહેતી.તેમના લેખોમાં .... 'અકે ઝાડ પોતાના મૂળ,મૂળની છાલ થડ .થડની છાલ,પ્રર્ણ,ફૂલ ,બીજ, ગુંદર,સુવાસ અને છાયા આપે છે. એટલુ જ નહિ પણ ધીવાઈ જાતિ પૃથ્વીની રક્ષા કરે છે. ધૂળ ના રજકણો એકત્ર કરી માટી ઉદભવે છે. અને સુકાય પછી પણ પોતાનું નિક્ષેત્રન્ અંગ પરોપકારથ્ અર્પણ કરે છે. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો વનસ્પતિ પ્રત્યે નો પ્રમે ઉપયુક્ત વચનોથી સમજાય છે.

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી પોરબંદર માં હતા ત્યારે ૩૭/૩૮ વર્ષની ઉંમરે મુન્દ્રાના ગીરનારા બ્રામણ જાની મધુભાઈની સુપુત્રી ભભાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યા.તેનાથી અકે પુત્રી સુંદરબાઈ જન્મ્યા હતા. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી તેમને મળવા આવનારને 'નીગ્રો કોફી' પીવડાવતા. કચ્છમાં સહજ રીતે તેમાં લવિંગ મેળવી કોફી બનાવતા. જયકૃષ્ણએ સુરતમાં પ્રખ્યાત વૈદ્રરત્ન અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી બાપાલાલભાઇ સહકાર આપવા કચ્છ આવી જતા.અને મંડળને ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપતા. જયકૃષ્ણ અધિક માસમાં પંચકેશ રાખી આ મંડળને વધુ માં વધુ વૃક્ષોના રોપા દક્ષિણમાં આપવા એક ટ્રક જમવાનું વ્રત રાખતા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીનું કચ્છમાં આગમન થયું ત્યારે તેમના સ્વહસ્તે વૃક્ષરોપણ કરાવી તેનું નામ 'ગાંધીકુંજ' રાખ્યું હતું. રાજ્યકુટુંબ માં પણ વૃક્ષરોપણના સંસ્કાર રેડવા હતું. મહારાવડી ખેંગારજી ત્રીજાના ,માધુભાઈ સાહેબ ,કુંવર-કુંવારીબાના સ્વહસ્તે વૃક્ષરોપણકરવાતા. કચ્છમાં માંડવિના વિજયવિલાસ પેલેસના'બગીચા આજે પણ તેમની કરામતની સાક્ષી પૂરે છે.

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીને ભારતના વાઈસરોય લોંડ ઇવિન કચ્છ આવવાના હતા ત્યારે કચ્છમાં ઊગતિ વનસ્પતિઓનું પ્રદર્શનની વ્યવસ્થાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે સમયે વનસ્પતિ ઓના સો તેટલા નમુના ત્યાં એકઠા કર્યા. તે વનસ્પતિના નામ કરવી ત્યાં વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યા હતા.

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીના શિષ્યમાં ગોકુલદાસ ખીમજી બાંભાડાઈએ માંડવીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર ના વિષયમાં પોતાના જ્ઞાનને આગળ વધાર્યું હતું. ભાઈલાલભાઈ ભટ્ટ તથા વાઘજીભાઈ સોલંકી જેવા પ્રખ્યાત વૈયાએ નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ૮૧ વર્ષ ની ઉમરે ઈ.સ્ ૧૯૨૯ (સંવત ૧૯૮૬માં માગશર સુદ-બીજના)દિવસે હાડકું ભાંગવાના કરને ભુજ માં દેહવસાન થયું.તેમની યાદમાં પુનાની એગ્રીકલ્ચર કોલેજ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર ના વિભાગમાં તેમનું તેલચિત્ર મુક્યું છે. તેમના અવસાનની નોંધ તા ૨૨-૧૨-૧૯૨૯ના નવજીવનમાં પૂજય ગાંધીજીએ ખાસ ભારપૂર્વક લીધી હતી.

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી વનસ્પતિશાસ્ત્રના અગાધ,અનુભવ અને વિશેષ-જ્ઞાનના સ્વામી હતા તેમના વ્યકિતત્વ ની શોભા તેમની વૈજ્ઞાનિક તટસ્થ દષ્ટિ,કળ્યાસ્વાદનો રસાત્મક ભાવબોધ,વિરલ વ્યકિતત્વ તેઓ લોકભાષામાં કાવ્યો રચીને પર્યાવણ રક્ષાનો પ્રચાર કરતા હતા. જેમાં ....

પીપળ પાન ન તોડીએ ,ન ભાંગીયે વનની ડાળ,
વહેતા જળમાં ન થૂંકીએ , ગુરુને લાગે ગાળ.

સંદર્ભ ગ્રંથ

(૧) અજાણી ઉમીયાશંકર, 'કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ' ભાગ-૧, અમદાવાદ ,પહેલી આવૃત્તિ , ઓગસ્ટ૨૦૧૨,પ્ર.-33

(૨) જોશી નરેન્દ્ર કુમાર, 'ભાતીગળ' 'ભોમકા કચ્છ' અમદાવાદ ,પહેલી આવૃત્તિ ,૧૯૭૭, પ્ર-૬

(૩)કારણી દુલેરાય , "કચ્છની રસધાર" ભાગ ચોથો ,અમદાવાદ ,પહેલી આવૃત્તિ , ૧૯૭૨,પ્ર.૯૬

(૪) એજન, પ્ર-૯૭

(૫) ડૉ શર્મા ગોવર્ધન અને ડૉ ભાવના મહેતા કચ્છના જ્યોતિધારો. ગાંધીનગર ,૧૯૮૯. પ્ર-૯૨

(૬) ગઢવી શંભુદાન, ઈશ્વરદાન, 'કચ્છ દર્શન' ન્યુ દિલ્લી દ્રીતીય આવૃત્તિ ,૨૦૦૮, પ્ર-૬૫

(૭) ધોળકિયા હરેશ, 'કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ'ભાગ-૨ અમદાવાદ ,પહેલી આવૃત્તિ , ઓગસ્ટ૨૦૧૨,પ્ર.૨૫૦

(૮) ઠાકર (ડૉ) નીતા. ઓ. 'કચ્છની ઇતિહાસ',
(ઈ.સ.૧૭૫૨ થી ૧૯૪૭),અમદાવાદ,૨૦૦૮,પ્ર-૧૩૩

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાના સંશોધન અભ્યાસનું મહત્વ

10

સંશોધક
પ્રદિપસિંહ એમ. ઝાલા
એમ.એ. ફિલ (અર્થશાસ્ત્ર)
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

માર્ગદર્શક
ડાૅ.એસ.જે. ઝાલા
પ્રિન્સીપાલ
શ્રી એમ.બી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
ગોંડલ જી.રાજકોટ

સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાનો સૌથી વધુ લાભ સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ખેડૂતોને પ્રાપ્ત થવાનો છે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ૭ તાલુકાના ૩૫૨ ગામોની ૨,૭૨,૦૩૪ હેકટર જમીનને પિયત વિસ્તાર નીચે આવરી લેવામાં આવશે જયારે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાને પીવાના પાણીનો લાભ જીલ્લાના ૯ તાલુકાને જીલ્લાના કુલ ૬૫૧ ગામોને અને જીલ્લાના ૧૧ શહેરોને મળવાનો છે. આથી સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાના સંશોધન અભ્યાસનું સુરેન્દ્રનગર જીલ્લામાં ખૂબ જ મહત્વ રહેલ છે.

⇨ સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાનું મહત્વ :

આજે ૨૧મી સદીમાં દરેક રાષ્ટ્રો પોતાના રાષ્ટ્રોનો ઝડપથી આર્થિક વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરી રહયા છે. ત્યારે આજે ભારત પણ પોતાનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ થાય તેવા પ્રયત્નો કરી રહયો છે હવે જો દેશનો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બનાવવો હોય તો અર્થતંત્રના (૩) ત્રણેય ક્ષેત્રો કૃષિક્ષેત્ર, ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ થવો જરૂરી છે છેલ્લા (૨) બે દાયકાના આર્થિક વિકાસના ઈતિહાસને આધારે કહી શકાય કે ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રનો આર્થિક વિકાસમાં સાપેક્ષ ફાળો અન્ય ક્ષેત્રની તુલનાએ ઘટતો જાય છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો અન્ય ક્ષેત્રની તુલનાએ કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસદર ઘણો નીચો જોવા મળ્યો છે આ સ્થિતિમાં કૃષિક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસ માટે કૃષિક્ષેત્ર ક્રાંતિકારી ફેરફારો થવા જોઈએ આ ઉપરાંત વધુનેવધુ વાવેતર વિસ્તાર સિંચાઈ નીચે આવરી લેવો જોઈએ ટુંકમાં કૃષિક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસ માટે સિંચાઈ એ મહત્વનું અને પ્રથમ સોપાન યા પગથીયુ છે. જેને અનુલક્ષીને આઝાદી બાદ તરત જ ભારતમાં સિંચાઈની સુવિધા વધારવા માટેના પ્રયાસો થયા છે જેને કારણે ૧૯૫૧–૬૧ માં ભારતના કુલ વાવેતર વિસ્તારમાં ૨૭૪ લાખ હેકટરનો હતો આટલા વિસ્તારને સિંચાઈ નીચે આવરી લેવામાં આવ્યો હતો. જેની સામે ૨૦૧૦ માં કુલ વાવેતરના ૪૨ ટકા વાવેતરને સિંચાઈ નીચે આવરી લેવામાં આવ્યો છે.

ઉપરોકત બાબતને આધારે કહી શકાય કે સિંચાઈની સુવિધા અને કૃષિવિકાસ એક બીજા સાથે જોડાયેલા પરિબળો છે કૃષિવિકાસ એ સિંચાઈની સુવિધાના વિસ્તરણનો વિષય છે તેમ કહી શકાય એટલે કે સિંચાઈની સુવિધા વધતા કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ વધે છે કૃષિક્ષેત્ર અને સિંચાઈ વિતરણ વચ્ચે હંમેશા સીધો સબંધ હોય છે તે વિધાન કેટલીક અન્ય પરિસ્થિતિઓમાં ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ સિંચાઈને કારણે આવકમાં થતો વધારો અને સિંચાઈને કારણે ખર્ચમાં થતો વધારો પાણીનો કાર્યશ્રમ ઉપયોગ વગેરે બાબતોને આધારે પણ સિંચાઈ વિસ્તરણ અને કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ નકકી થતો હોય છે. ટુંકમાં કહીએ તો સિંચાઈ વિસ્તરણ જયારે આર્થિક રીતે લાભદાયક હોય એટલે કે સિંચાઈને કારણે ખર્ચમાં થતા વધારા કરતા આવકમાં થતો

વધારો વધુ હોય ત્યારેજ ખેડૂત સિંચાઈની સ્થિતિમાં એટલે કે સિંચાઈને કારણે આવકમાં થતાં વધારા માટે ભાગીદાર બનવા તત્પરતા દાખવે છે આ સિંચાઈની સ્થિતિમાં એટલે કે સિંચાઈને કારણે આવકમાં થતાં વધારા કરતા ખર્ચમાં થતો વધારો વધુ હોય તો કૃષિ વિસ્તરણ અને કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે ખેડુત તત્પર બનતો નથી તેથી સિંચાઈ વિસ્તરણના સાથો સાથ એ જોવુ જરૂરી બને છે કે સિંચાઈને કારણે ખેડુતની આવક અને ખર્ચ ઉપરની અસરો શુ છે અને તેને કારણે (સિંચાઈને કારણે) ખેડુતના વળતરમાં શુ ફેરફાર થાય છે તે જાણવુ જરૂરી બને છે અને આ વળતરને આધારેજ આગામી સમયમાં સિંચાઈ વિસ્તરણથી કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ થશે કે નહી તે નકકી થાય છે.

આગામી સમયમાં "સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" અંતર્ગત સિંચાઈનો લાભ ગુજરાત રાજયમાં સૌથી વધુ સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાને મળવાનો છે ત્યારે આ સિંચાઈના લાભને કારણે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના કૃષિક્ષેત્રનો કેટલો અને કયાં દરે વિકાસ થશે તેમજ આ યોજનાને કારણે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિમાં કેવા પ્રકારના ફેરફારો થશે તે જાણવુ જરૂરી બને છે. સામાન્ય રીતે એવુ કહી શકાય કે સિંચાઈની સુવિધા વધતા કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ થાય છે તેમજ ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે. પરંતુ હકીકતમાં કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ તેમજ ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર સિંચાઈને કારણે ખેડુતના વળતરમાં કેટલો ફેરફાર (વધારો–ઘટાડો) થાય છે તેના ઉપર રહેલો છે ખેડુતનું વળતર જાણવા માટે ખેડુતનું ખર્ચ અને ખેડુતની આવક જાણવી જરૂરી બને છે તેથી મારા (પી.એચડી) મહાનિબંધ સંશોધન અભ્યાસ માટે "ગુજરાતના સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ખેડુત પર સરદાર સરોવર સિંચાઈ પ્રોજેકટની થયેલ અસરોનું લાભ–ખર્ચ વિશ્લેષણ" વિષય પસંદ કરેલ છે. તે જાણવાનો પ્રયાસ કરેલ છે આ સંશોધન અભ્યાસને કારણે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લામાં હાલનો સિંચાઈ નીચેનો વિસ્તાર આ સિંચાઈની પરિસ્થિતિ જાણી "સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" સંપૂર્ણપણે કાર્યરત થયા પછી જિલ્લામાં સિંચાઈની સુવિધા અને પરિસ્થિતિ શુ હશે એ જાણવામાં મારો આ સંશોધન અભ્યાસ ઉપયોગી બનશે આ ઉપરાંત સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના ખેડુતોની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ જાણી "સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" ના અમલીકરણ બાદ તેમાં શુ ફેરફાર થશે તે મારા આ સંશોધન અભ્યાસને આધારે જાણી શકાશે આ ઉપરાંત સિંચાઈની સુવિધાનું વિસ્તરણ થતાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના ખેડુતોની પ્રતિ એકર તેમજ કુલ આવકમાં શુ ફેરફાર થશે તે જાણી શકાશે આ ઉપરાંત આ યોજનાને કારણે ખેડુતોના પ્રતિ એકર તેમજ કુલ ખર્ચમાં શુ ફેરફાર થશે તે પણ જાણી શકાશે આ ઉપરાંત આ યોજનાને કારણે ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિમાં શુ ફેરફાર થશે તે પણ જાણી શકાશે સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ મારા સંશોધન અભ્યાસને કારણે સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાની સિંચાઈની સુવિધાની સ્થિતિ ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ તેમજ જિલ્લાના કૃષિ વિકાસની સ્થિતિ તેમજ ભાવિ કૃષિ વિકાસ માટેની સંભાવનાનો ખ્યાલ મારા આ સંશોધન અભ્યાસને કારણે મળી શકશે.

આ ઉપરાંત મારો આ સંશોધન મહા નિબંધનો અભ્યાસ સરકારશ્રીના વિવિધ વિભાગો જેવા કે સિંચાઈ અને પાણી પુરવઠા વિભાગ ગ્રામ વિકાસ એજન્સી, કૃષિ અને બાગાયતિ ખાતુ, નર્મદા અને કલ્પસર વિભાગ, નર્મદા નિગમ તેમજ કૃષિક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલ વિવિધ સંસ્થાઓ, એન.જી.ઓ., સિંચાઈ મંડળીઓ, ખેડુતો તેમજ સંશોધન કરતાં જીજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને આ સંશોધન અભ્યાસ ચોકકસ ઉપયોગી બની રહેશે તેની મને ખાત્રી છે.

⇨ **સંદર્ભ સૂચિ :**

૧. **બુક :**

૧. ભાસ્કર જોષી (૧૯૯૯)

ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસ પડકારો ગુજરાત ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨. રમેશ બી. શાહ (૧૯૯૯)

વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨. **અભ્યાસો :**

૧. ડી.એસ. રાર્ણીગા (૨૦૦૭)

૧૯૯૧ બાદ સૌરાષ્ટ્રમાં પાકની તરાહમાં આવેલ પરિવર્તનનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.

૨. સી.એસ.ઝાલા (૨૦૧૦)

હરીયાળી ક્રાંતિની ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરની અસરો અને પરીણામો સુરેન્દ્રનગર જિલલાના સંદર્ભમાં :

૩. **વર્તમાન પત્રો :**

૧. વિધુત જોષી તા.૧૪/૦૭/૨૦૧૩

નર્મદા બંધ પૂર્ણ થશેસંચાઈની સિંચા કરીએ : દિવ્ય ભાસ્કર

૪. **સામાયિકો :**

૧. ડાૅ. જયોતિ વિશ્વકર્મા :

(અંક ૫ વર્ષ ૨૦૧૧–૧૨) અર્થસંકલન પેજનં.૨

૨. ડાૅ. અર્ચના પરમાર :

(અંક ૭ વર્ષ ૨૦૧૧–૧૨) યોજના પેજનં.૨૩

૫. **WEBSITE :**

1. www.Sardarsarovardm.org.

2. www.gujaratindia.com

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.